

Міністерство освіти та науки України
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Історичний факультет
Кафедра історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук

Кваліфікаційна робота на тему:
«ПОЛІТИКА ОСВІЧЕНОГО АБСОЛЮТИЗМУ
ГАБСБУРГІВ ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ
ЗЕМЛЯХ МОНАРХІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.»

Спеціальність А4 Середня освіта (Історія) Освітня програма «Середня освіта (Історія та правознавство)»

Здобувачів вищої освіти освітньо-
кваліфікаційного рівня «бакалавр»

Вероніки КОСТЮК

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:
кандидат історичних наук, доцент
Терещенко В.Д.

Тернопіль 2026

Анотація.

Костюк В. Політика освіченого абсолютизму Габсбургів та її реалізація у слов'янських землях монархії в другій половині XVIII ст. Кваліфікаційна робота. Тернопіль, 2026.

У бакалаврській роботі досліджено політику освіченого абсолютизму у Габсбурзька монархія та особливості її реалізації у слов'янських регіонах у другій половині XVIII ст. Проаналізовано стан наукової розробки проблеми та джерельну базу дослідження, що включає нормативно-правові акти й адміністративні матеріали доби. Висвітлено соціально-політичні передумови реформ у слов'янських землях напередодні правління Марії Терезії та охарактеризовано основні напрями її реформаторської діяльності. Особливу увагу приділено механізмам упровадження принципів освіченого абсолютизму, зокрема централізації управління, кодифікації права та реформуванню освітньої системи. Розкрито специфіку імплементації реформ за правління Йосифа II у чеських, словацьких і південнослов'янських землях, а також їх соціально-правові та культурні наслідки.

Ключові слова: освічений абсолютизм; Габсбурзька монархія; Марія Терезія; Йосиф II; слов'янські землі; реформи XVIII ст.

Abstract.

Kostiuk V. The Policy of Enlightened Absolutism of the Habsburgs and Its Implementation in the Slavic Lands of the Monarchy in the Second Half of the 18th Century. Qualification Thesis. Ternopil, 2026.

The bachelor's thesis examines the policy of Enlightened absolutism in the Habsburg Monarchy and the peculiarities of its implementation in the Slavic regions in the second half of the eighteenth century. The study analyzes the state of historiographical development of the problem and the source base, including legal acts and administrative documents of the period. It highlights the socio-political preconditions of reforms in the Slavic lands on the eve of the reign of Maria Theresa and characterizes the main directions of her reform policy. Particular attention is paid to the mechanisms of implementing the principles of enlightened absolutism, including administrative centralization, legal codification, and educational reform. The thesis also reveals the specific features of reform implementation during the reign of Joseph II in the Czech, Slovak, and South Slavic lands, as well as their socio-legal and cultural consequences.

Keywords: Enlightened absolutism; Habsburg Monarchy; Maria Theresa; Joseph II; Slavic lands; eighteenth-century reforms.

Зміст

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	8
РОЗДІЛ 2. РЕФОРМАТОРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МАРІЇ ТЕРЕЗІЇ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНУ ТРАНСФОРМАЦІЮ СЛОВ'ЯНСЬКИХ РЕГІОНІВ ГАБСБУРЗЬКОЇ МОНАРХІЇ	18
2.1. Соціально-політичний стан слов'янських територій Габсбурзької монархії напередодні терезіанських реформ	18
2.2. Політика Марії Терезії в контексті становлення освіченого абсолютизму: механізми реалізації та регіональні особливості у слов'янських землях	29
РОЗДІЛ 3. ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ПОЛІТИКИ ОСВІЧЕНОГО АБСОЛЮТИЗМУ В СЛОВ'ЯНСЬКИХ РЕГІОНАХ ГАБСБУРЗЬКОЇ МОНАРХІЇ ЗА ПРАВЛІННЯ ЙОСИФА II	42
3.1. Специфіка реалізації реформ освіченого абсолютизму в Чеських землях	42
3.2. Регіональні особливості впровадження реформ у словацьких землях ..	46
3.3. Соціально-правовий і культурний розвиток південнослов'янських народів (сербів, хорватів, словенців) у контексті реформ Йосифа II	49
ВИСНОВКИ.....	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	65

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Середина та друга половина XVIII ст. в історії Габсбурзької монархії репрезентує етап утвердження політики «освіченого абсолютизму», що характеризувався глибокими трансформаційними процесами у суспільно-політичній та соціально-економічній сферах. Ці зміни були зумовлені поступовим формуванням ринкових відносин у межах феодално-кріпосницької системи, що, у свою чергу, стимулювало модернізаційні тенденції державного розвитку. У цьому контексті реформаторська діяльність монархічної влади постає як закономірна відповідь на структурні виклики епохи, а її наслідки істотно вплинули на подальшу еволюцію соціально-економічних відносин. Вказані процеси є невід’ємною складовою історичного розвитку слов’янських народів, значна частина яких у досліджуваний період перебувала у складі Габсбурзької монархії.

Ключову роль у реалізації реформ відіграли правителі Марія Терезія та Йосиф II, період правління яких пов’язується із завершальним етапом інституційного оформлення та апогеєм «освіченого абсолютизму». Під впливом ідей Просвітництва ці монархи розглядали створення соціально відповідального та освіченого суспільства як основу зміцнення державної могутності. У зв’язку з цим їхня політика була спрямована на підвищення освітнього рівня населення, уніфікацію правового статусу підданих та оптимізацію механізмів державного управління. Унаслідок реалізації реформ відбулися суттєві зміни у структурі державної влади, що виявилися у зростанні її раціональності, централізації та ефективності функціонування.

Реформаторські заходи Марії Терезії та Йосифа II охоплювали широкий спектр суспільного життя: від ліквідації архаїчних середньовічних інститутів і спрощення адміністративної системи до модернізації аграрних відносин, обмеження міського самоврядування та цехових привілеїв, удосконалення освітньої системи, кодифікації кримінального права, а також зменшення впливу церкви на державні справи. Загалом політика «освіченого

абсолютизму» передбачала поступове обмеження станових привілеїв, стимулювання розвитку торгівлі й мануфактурного виробництва, подолання територіальної роздробленості та часткове послаблення особистої залежності селянства. В Австрійській монархії, як і в низці інших європейських держав, ідеї французького Просвітництва стали інтелектуальним підґрунтям концепції «союзу монархів і філософів», що визначила ідеологічний вектор реформ.

Модернізаційні перетворення другої половини XVIII ст. поширювалися також на слов'янські землі Габсбурзької монархії, де вони мали як загальноімперські, так і регіонально специфічні наслідки. Дослідження реформ 40–90-х років XVIII ст. в Австрійській імперії дає змогу не лише реконструювати особливості їх підготовки та реалізації, але й узагальнити історичний досвід модернізаційних процесів з метою з'ясування витоків демократичних традицій у державотворенні, зокрема серед слов'янських народів.

Актуальність обраної теми зумовлена як її науковою значущістю, так і недостатнім рівнем спеціалізованого опрацювання у сучасній історіографії. Запропоноване дослідження спрямоване на часткове заповнення наявних прогалин та поглиблення наукового розуміння реформаторської політики «освіченого абсолютизму».

Об'єктом дослідження є історичний розвиток Габсбурзької монархії в період правління Марії Терезії та Йосифа II.

Предметом дослідження виступають реформи другої половини XVIII ст., зокрема їх основні напрями, механізми реалізації та наслідки для слов'янських регіонів монархії.

Метою дослідження є комплексний аналіз причин і передумов проведення реформ, а також формування цілісної, науково обґрунтованої картини їх підготовки, реалізації та впливу на слов'янське населення Австрійської монархії. Відповідно до поставленої мети визначено такі дослідницькі **завдання**:

- здійснити системний аналіз історіографії та джерельної бази проблеми;
- охарактеризувати суспільно-політичний розвиток слов'янських земель напередодні реформ Марії Терезії;
- визначити ключові напрями та форми реалізації реформаторської політики Марії Терезії;
- розкрити зміст реформ і проблеми їх імплементації в умовах «освіченого абсолютизму» у слов'янських регіонах;
- проаналізувати суперечності та специфіку впровадження реформаторської політики Йосифа II у слов'янських землях Габсбурзької монархії.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період правління Марії Терезії та Йосифа II (1740–1790 рр.), який репрезентує етап найбільш інтенсивної реалізації політики «освіченого абсолютизму» в Габсбурзькій монархії. Водночас у процесі аналізу окремих аспектів проблематики здійснюється вихід за окреслені часові рамки, що зумовлено необхідністю ретроспективного розгляду передумов реформаторської діяльності зазначених правителів на слов'янських землях.

Географічні межі дослідження охоплюють території Габсбурзької монархії, які в досліджуваний період були заселені слов'янським населенням і відповідають сучасному розташуванню слов'янських держав Центрально-Східної Європи.

Методологічну основу дослідження становить комплекс загальнонаукових і спеціально-історичних методів, що забезпечують всебічний аналіз реформаторської діяльності Марії Терезії та Йосифа II. Міждисциплінарний характер дослідження зумовив залучення методологічного інструментарію не лише історичної науки, а й економіки, політології, правознавства та країнознавства.

Дослідження ґрунтується на принципах наукової об'єктивності та історизму, що передбачають розгляд історичних явищ і процесів у динаміці

їх розвитку та взаємозв'язку. У ході роботи застосовано методи аналізу і синтезу, порівняння та узагальнення. Історико-порівняльний метод дав змогу виявити спільні та відмінні риси трансформаційних процесів у середині та другій половині XVIII ст. у Габсбурзькій монархії, а також визначити їх вплив на характер реформ у слов'янських регіонах. Метод емпіричного аналізу забезпечив систематизацію фактичного матеріалу відповідно до хронологічної послідовності подій. Застосування зазначеного методологічного комплексу сприяло досягненню поставленої мети та ефективному розв'язанню дослідницьких завдань.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у наступному: здійснено системний аналіз основних здобутків вітчизняної та зарубіжної історіографії щодо реформаторської діяльності Марії Терезії та Йосифа II; поглиблено наукові уявлення про зміст, характер, механізми реалізації та масштаби реформ, зокрема в регіонах зі слов'янським населенням; узагальнено результати дослідження реформ, проведених на слов'янських землях у другій половині XVIII ст.

Структура бакалаврської роботи зумовлена метою і завданнями дослідження та включає вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Реформи доби «освіченого абсолютизму», здійснені Марією Терезією та Йосифом II в Австрійській імперії XVIII ст., належать до числа важливих, проте недостатньо комплексно досліджених проблем історичної науки. З огляду на їх актуальність та значний вплив на трансформацію соціально-економічних і політичних структур, вони потребують ґрунтовного аналізу, особливо в контексті розвитку слов'янських регіонів монархії – чехів, словаків, хорватів, сербів, словенців, українців і поляків.

Однією з центральних проблем, що традиційно перебуває у фокусі наукових досліджень, є з'ясування внутрішніх політичних та економічних чинників соціально-економічного розвитку Габсбурзької монархії XVIII ст. Необхідність реформ визріла як об'єктивна передумова в умовах кризи феодально-кріпосницької системи та потреби її адаптації до нових історичних реалій. Політика «освіченого абсолютизму» розглядалася як інструмент модернізації держави, спрямований як на збереження основ існуючого соціального ладу, так і на його поступову трансформацію.

На основі аналізу наукової літератури доцільно виокремити дві основні групи історіографічних джерел: 1) українська історіографія проблеми; 2) зарубіжна історіографія.

Проблематика розвитку «освіченого абсолютизму» в Австрійській імперії, до складу якої входили значні території, заселені слов'янськими народами, попри свою актуальність, залишається недостатньо розробленою в сучасній українській історичній науці. Водночас окремі її аспекти знайшли відображення у працях українських дослідників, зокрема М. Кріля [20], М. Шум'яної [43], С. Копилова [18], Л. Несуха [25–27], М. Пиртка [29–31], М. Жеребної [10], І. Іванова [12], Н. Мельничука [21], К. Найпавера [23–24], Б. Тищика [37]. До зарубіжної історіографії належать праці австрійських учених А. Вандружки [56] та Е. Цольнера [40], американського дослідника Ф. Дворніка [4], а також британського історика Н. Дейвіса [5].

В австрійській історіографії особливе місце відводиться постаті Марії Терезії як ініціаторки масштабних реформаторських перетворень. Так, А. Вандружка характеризує її як видатну реформаторку, підкреслюючи поєднання в її діяльності елементів традиціоналізму і новаторства: «ця імператриця була великим реформатором, якщо хочете: революціонеркою...» [56, с. 159]. Незважаючи на складні умови, пов'язані з участю Австрії у воєнних конфліктах, саме в період її правління започатковано комплекс реформ, що охопив практично всі сфери суспільного життя. Дослідник наголошує, що незалежно від галузі наукового аналізу – адміністративної, фінансової, освітньої чи судової – реформаторський імпульс цього періоду є визначальним.

Важливий внесок у дослідження аграрних перетворень зробив К. Найпавер, який започаткував системне вивчення урбаріальної реформи Марії Терезії. У його працях розкрито державно-правові аспекти реформування земельних відносин, виявлено ознаки кризи феодально-кріпосницької системи та обґрунтовано необхідність трансформації аграрної сфери [23, с. 35]. Особливу наукову цінність становлять дослідження «Урбаріальні документи XVIII ст. – джерела соціально-економічного становища селянства Закарпаття» [24] та «Вплив урбаріальної реформи Марії Терезії на формування аграрних відносин в Закарпатському селі в другій половині XVIII ст.» [23], у яких автор здійснює глибокий аналіз джерельної бази та пропонує оригінальну інтерпретацію соціально-економічних процесів середини XVIII ст.

Значну увагу в зарубіжній історіографії приділено постаті Йосифа II та оцінці його реформаторської діяльності. Британський історик Н. Дейвіс характеризує його як «коронованого революціонера», радикального реформатора, що виступав проти церковного впливу та станових привілеїв [5, с. 667]. Його політика розглядається як одна з найбільш послідовних форм реалізації принципів освіченого деспотизму, спрямованих на зміцнення централізованої державної влади.

Австрійський дослідник Е. Цольнер зазначає, що феномен «йосифінізму» як специфічної моделі «освіченого абсолютизму» сформувався ще до вступу Йосифа II на престол, підкреслюючи виняткову роль цього монарха у впровадженні ідей Просвітництва: серед європейських правителів XVIII ст. він найбільш послідовно засвоїв і реалізував їх на практиці [40, с. 18].

Порушена проблематика набула настільки усталеного характеру в історичній науці, що знайшла відображення не лише у спеціалізованих дослідженнях, але й у навчальній літературі. Серед останньої вирізняється змістовністю та елементами критичного аналізу праця А. Чернія та В. Чернія «Історія південних і західних слов'ян» [41], у якій розглянуто підготовку, перебіг і наслідки земельної реформи Марії Терезії. Автори не обмежуються констатацією фактів, а звертають увагу на суперечності, що супроводжували реформаторський процес. Зокрема, у розділах «Словаччина другої половини XV–XVIII ст.» та «Чехія і Словаччина наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.» висвітлено передумови урбаріальної реформи та економічний розвиток комітатів зі слов'янським населенням. На підставі значного статистичного матеріалу дослідники доводять, що у XVIII ст. словацькі комітати становили одну з найбільш економічно розвинених частин Угорщини, де зосереджено понад 60 % ремісничого виробництва. Водночас автори здебільшого обмежуються уточненням історичних фактів, не приділяючи належної уваги глибинному аналізу змісту, механізмів та наслідків урбаріальної реформи.

До узагальнюючих праць, у яких порушується проблематика аграрних перетворень у межах Угорського королівства, належить дослідження І. Шульги [42, с. 166–169]. У ньому розкрито питання соціальної диференціації сільського населення, трансформації соціальної структури села та методів експропріації селянства у контексті реалізації земельної реформи Марії Терезії. Водночас дослідження позначене впливом радянської методології, що зумовило надмірну увагу до класової боротьби як універсального

пояснювального чинника. Крім того, відсутність належної джерельної бази, зокрема незнання угорської мови, призвела до окремих хронологічних неточностей та інтерпретаційних спрощень.

Важливий внесок у вивчення становища слов'янських народів у Габсбурзькій монархії зробив М. Кріль у праці «Слов'янські народи Австрійської монархії: освітні та наукові взаємини з українцями. 1772–1867» [20]. Дослідник проаналізував місце слов'янства в етнополітичній структурі держави, розкрив значення ідеї слов'янської взаємності у формуванні культурно-громадських зв'язків, а також дослідив освітні та наукові контакти між слов'янськими народами та українцями Галичини, Закарпаття і Буковини. Особливу увагу приділено ролі навчальних закладів як осередків інтелектуальної комунікації, а також діяльності педагогів і науковців у межах імперії. Автор з'ясував вплив цих взаємин на розвиток української культури та розкрив окремі аспекти національного відродження слов'янських народів наприкінці XVIII – у середині XIX ст.

Актуальним і пізнавальним є також дослідження І. Десятничука «Історія південних і західних слов'ян від найдавніших часів до кінця XVIII століття» [6], у якому комплексно висвітлено політичні, соціально-економічні та етнокультурні процеси в історії слов'ян. Автор приділяє увагу реформаторській діяльності Марії Терезії та Йосифа II, розглядаючи її крізь призму впливу на розвиток слов'янських народів Австрійської монархії.

Вагоме значення для дослідження має також колективна праця під керівництвом В. Ярового «Історія західних і східних слов'ян» [4], у якій проаналізовано загальні закономірності та регіональні особливості етнічного, соціально-економічного і культурного розвитку слов'янських народів. У посібнику розкрито питання етногенезу, формування та еволюції феодальних держав, а також становища слов'ян у періоди османського та австрійського панування. Значна увага приділяється національно-визвольним рухам і боротьбі за державність. Окремі розділи містять достатньо розгорнутий аналіз реформаторської політики Марії Терезії та Йосифа II щодо

слов'янських народів у другій половині XVIII ст., що робить цю працю важливим узагальнюючим джерелом із досліджуваної проблематики.

Вагомий внесок у дослідження історичного розвитку чеських земель зробили Ю. Зінько, С. Калитко, О. Кравчук та І. Поп у колективній праці «Нариси історії Чехії» [11]. У ній окреслено основні тенденції історичного розвитку Чехії від найдавніших часів до сучасності, з акцентом на політичні, соціально-економічні та культурні процеси. Значну увагу автори приділили реформам доби «освіченого абсолютизму» на чеських землях, розглядаючи їх у контексті ширших трансформацій. Дослідники обґрунтовують тезу про те, що із цими реформами та початком промислової революції пов'язаний четвертий етап німецької колонізації (XVIII – перша половина XIX ст.). У праці також наголошується, що після втрати державної незалежності в історії Чехії настав так званий «період темряви», який характеризувався економічним занепадом і культурною стагнацією. Якщо у XVI ст. чеські землі належали до числа економічно розвинених регіонів Європи, то вже у середині XVII ст. вони опинилися серед відсталих країн, зберігаючи таке становище до XIX ст. Однією з причин цього автори вважають перебування у складі Габсбурзької монархії. Водночас підкреслюється, що, незважаючи на несприятливі умови, чеський народ зумів зберегти національну ідентичність і започаткувати процес національного відродження.

Суттєве значення для дослідження має праця української історикині Ю. Юсип-Якимович «Історія Словаччини» [44], у якій на основі широкої джерельної та наукової бази висвітлено історичний розвиток словацького народу у взаємозв'язку із загальноєвропейськими цивілізаційними процесами. Авторка акцентує увагу на тому, що реформаторська діяльність Йосифа II, спрямована передусім на економічне піднесення, не призвела до кардинальних змін у суспільно-політичному житті словацьких земель у складі Угорського королівства. Водночас ці перетворення сприяли зростанню національної свідомості, формуванню опозиційних настроїв та активізації боротьби проти соціального й національного гноблення.

Не втратила наукової актуальності й узагальнююча праця «Коротка історія Чехії і Словаччини» за редакцією П. Федорчака [19], у якій розглянуто особливості політичного становища та економічного розвитку чеського і словацького народів у складі Габсбурзької імперії в період правління Марії Терезії та Йосифа II. Автори звертають увагу на специфіку інтеграції цих земель у загальноімперський простір, а також на наслідки реформаторської політики для різних сфер суспільного життя.

Оригінальністю підходів і узагальнюючим характером відзначається також праця С. Рудька «Історія Центрально-Східної Європи (кін. XVIII – поч. XXI ст.)» [35], у якій висвітлюються ключові етапи історичного розвитку слов'янських народів у контексті регіональних трансформацій. Автор підкреслює, що реформи другої половини XVIII ст., відомі як політика «освіченого абсолютизму», створили передумови для формування модерних націй у Центрально-Східній Європі. Важливим аспектом реформ було посилення централізації державної влади, зокрема через адміністративні перетворення 1782 р. та символічні кроки Йосифа II, такі як відмова від чеської та угорської корон і їх переміщення до Відня [35, с. 16], що відображало прагнення до уніфікації державного управління.

Серед новітніх досліджень зарубіжної історіографії доцільно виокремити працю сербських істориків М. Поповича, М. Тимотієвича та М. Ристовича «Історія приватного життя сербів від середньовіччя до сучасності» [21], яка репрезентує сучасні підходи до інтерпретації історичного процесу. Автори обґрунтовують тезу про співіснування «великої» політичної історії та «малої» історії повсякденного життя, наголошуючи на важливості дослідження приватної сфери як невід'ємної складової історичного досвіду. На основі широкого фактичного матеріалу розкрито різноманітні аспекти соціально-економічного та культурного розвитку сербського суспільства, зокрема прагнення до освіти та знань у контексті реформаторських перетворень XVIII ст. Дослідники також приділяють увагу адаптаційним механізмам сербського населення до нових умов життя в період реалізації

реформ Марії Терезії та Йосифа II на територіях, інтегрованих до Габсбурзької монархії.

Важливе місце в історіографії займає праця американської дослідниці Барбари Єлавич «Історія Балкан XVIII і XIX ст.» [9], у якій здійснено комплексний аналіз історичного розвитку балканських народів у складі Габсбурзької та Османської імперій. Авторка на основі широкої джерельної бази порівнює умови існування народів у двох імперських системах, акцентуючи увагу на відмінностях політичного, соціально-економічного та культурного розвитку. Особливу увагу приділено впливу політики «освіченого абсолютизму» на слов'янські народи Балкан, що дозволяє глибше зрозуміти специфіку модернізаційних процесів у регіоні.

Комплексністю та синтетичним характером відзначається праця американсько-польського історика П. Вандича «Ціна свободи: історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення» [2], яка вважається однією з класичних узагальнюючих робіт із історії регіону. Застосовуючи компаративістський підхід, автор аналізує ключові тенденції та проблеми історичного розвитку Польщі, Чехії, Словаччини та Угорщини, зосереджуючись на питаннях державотворення та політичної еволюції. Водночас дослідник визначає Центрально-Східну Європу як своєрідну «напівпериферію» Заходу, розглядаючи її історію у ширшому європейському культурному та політичному контексті.

Особливої уваги заслуговує фундаментальна праця Ф. Дворніка «Слов'яни в європейській історії та цивілізації» [4], у якій комплексно висвітлено розвиток слов'янських народів упродовж тривалого історичного періоду. Автор детально аналізує політичні, релігійні та культурні чинники історичного розвитку слов'янства, звертаючи увагу на взаємодію візантійських і західноєвропейських впливів. Праця сприяє глибшому розумінню ролі слов'ян у загальноєвропейському історичному процесі, а також осмисленню ідеї слов'янської єдності як історико-культурного феномена.

У контексті української історіографії варто відзначити дослідження М. Шум'яної, яка підкреслює, що реформи Марії Терезії були спрямовані на централізацію державної влади та зміцнення абсолютистської монархії, що відповідало об'єктивним потребам розвитку Австрійської імперії як потужного суб'єкта міжнародних відносин [43, с. 132]. Подібні висновки доповнює П. Едер, який наголошує, що реформаторська політика Марії Терезії сприяла обмеженню влади поміщиків на західноукраїнських землях, створенню умов для підвищення матеріального та освітнього рівня духовенства і селянства. Зокрема, розгорнуто мережу освітніх закладів різних типів, а також засновано у 1774 р. греко-католицьку духовну семінарію у Відні (Барбареум), що стало важливим чинником розвитку освіти і культури [8, с. 129].

Австрійський історик К. Воцелка зазначає, що реформи Йосифа II стали логічним продовженням перетворень, започаткованих Марією Терезією, однак відзначалися більшою радикальністю та прагматичною спрямованістю. Завдяки здійсненню соціальних заходів, зокрема відкриттю благодійних установ, лікарень, притулків для глухонімих, а також покращенню становища селян шляхом скасування особистої залежності та обмеження панщини, Йосиф II зробив вагомий внесок у модернізацію Габсбурзької монархії. При цьому стиль його управління суттєво відрізнявся від підходів попередників, що відобразилося у більш послідовному впровадженні реформаторської політики [55, с. 198].

Джерельну базу бакалаврського дослідження становлять опубліковані документальні матеріали, які відображають різні аспекти реформаторської діяльності та соціально-економічного розвитку Австрійської імперії у XVIII ст. Значний інтерес становлять документи, що засвідчують прагнення уряду до часткового обмеження привілеїв феодалів при одночасному збереженні домінуючого становища дворянства. Більшість таких матеріалів опубліковано у збірнику «Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (доба середньовіччя)» [39], укладеному О. Присяжнюком. Упорядник,

добираючи документи, враховував як їх змістову значущість, так і джерелознавчу репрезентативність, прагнучи представити різноманітні за походженням і характером джерела. Уміщені в хрестоматії документи відображають трансформацію соціальної структури австрійського суспільства у XVIII ст., зокрема поступове руйнування станової системи та формування нових соціальних груп, серед яких важливу роль почали відігравати буржуазія і наймані працівники.

Важливими для дослідження є також документи, опубліковані у виданні «Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян: Нова доба» [38] за редакцією В. Ярового. У цій збірці представлено писемні джерела з історії слов'янських народів Центральної та Південно-Східної Європи, які відображають процеси національного відродження, визвольного руху та боротьби за державність. Використані матеріали, що стосуються періоду правління Марії Терезії та Йосифа II, дозволяють простежити особливості суспільно-політичного розвитку слов'янських регіонів у контексті реформаторських змін.

Вагоме значення має також збірка документів, опублікована американським істориком хорватського походження Й. Томашевичем [54]. У цьому масштабному дослідженні представлено матеріали, які дають змогу проаналізувати економічні, соціальні та культурні процеси у середовищі слов'янського населення в умовах перебування у складі Австрійської імперії. Документи, включені до видання, дозволяють глибше зрозуміти вплив реформ Марії Терезії та Йосифа II на трансформацію традиційних структур суспільства.

Окрему групу джерел становлять статистичні матеріали, що характеризують господарсько-економічну та фінансову діяльність державних інституцій і феодальної еліти в період правління Марії Терезії та Йосифа II. Зокрема, використано матеріали зі збірника, упорядкованого словацькими дослідниками [47], які дають змогу оцінити масштаби реформаторської

діяльності монархів у контексті соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку слов'янських народів.

Отже, аналіз джерельної бази засвідчує її репрезентативність і різноманітність, що дозволяє комплексно дослідити реформаторську політику Марії Терезії та Йосифа II. Водночас слід констатувати, що проблема впровадження цих реформ у слов'янських регіонах Австрійської імперії залишається недостатньо розробленою у сучасній історіографії, зокрема в українській науці, де дослідження здебільшого мають фрагментарний характер. Це зумовлює необхідність подальшого поглибленого вивчення зазначеної тематики.

РОЗДІЛ 2. РЕФОРМАТОРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МАРІЇ ТЕРЕЗІЇ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНУ ТРАНСФОРМАЦІЮ СЛОВ'ЯНСЬКИХ РЕГІОНІВ ГАБСБУРЗЬКОЇ МОНАРХІЇ

2.1. Соціально-політичний стан слов'янських територій Габсбурзької монархії напередодні терезіанських реформ

Австрійська монархія XVIII ст. являла собою складне багатонаціональне державне утворення, у якому слов'янські народи становили близько 40 % населення. До складу Габсбурзьких володінь входили історичні землі словенців, чехів, словаків, хорватів, сербів, поляків та українців, причому частина з них була інтегрована повністю (чехи, словаки, словенці), тоді як інші – лише частково (сербби, хорвати, поляки, українці). Важливою рисою їх становища була адміністративна роз'єднаність, що ускладнювала процеси політичної консолідації та національного розвитку. Наприкінці XVIII ст. (із подальшим закріпленням у XIX ст.) хорвати проживали на території Хорватії і Славонії, Військового кордону, Далмації та Істрії; серби – у Воєводині, Хорватії і Славонії, Військовому кордоні та Далмації; словенці – у Крайні, Примор'ї, південних районах Штирії і Каринтії, Венеційській області та західній частині Угорщини; чехи і словаки – переважно у межах власних етнічних територій; поляки – у Галичині та частині Сілезії; українці – у Галичині, Буковині, Закарпатті та на сході Словаччини.

У XVII ст. територіальна структура Габсбурзької монархії включала Верхню і Нижню Австрію, Штирію, Зальцбург, Каринтію, Тироль, Форарльберг, Карніолу, Нідерланди, Богемію, Моравію та Сілезію, а також частину угорських земель, що не перебували під владою Османської імперії. Внаслідок Карловицького мирного договору приєднано Трансильванію, Славонію та частину Хорватії, а у 1718 р. – Банат. Таке територіальне розширення значно ускладнило етнічну, адміністративну та політичну структуру держави [9, с. 166].

У контексті історичного розвитку слов'янських народів у межах Габсбурзької монархії доби «освіченого абсолютизму» (1740–1790 рр.) важливим є аналіз передумов реформ, що зумовили необхідність модернізаційних перетворень, а також їх впливу на соціально-економічний та етнополітичний розвиток регіону [19, с. 45].

Суттєвим чинником формування політичної ситуації у Центрально-Східній Європі стала експансія Османської імперії. Після поразки угорських військ у битві під Могачем 1526 р. значна частина Угорщини опинилася під владою Османів, тоді як Трансильванія стала їх васальною територією. У цих умовах зростає загроза для словацьких земель, а також для Чехії та Австрії. Габсбурги виступили як захисники регіону від османської експансії, що сприяло зміцненню їх політичних позицій. Саме тому чеська знать у 1526 р. погодилася передати корону Фердинанду Габсбургу, що стало важливим етапом у формуванні багатонаціональної держави [47, с. 163].

Водночас інтеграція чеських земель до складу Габсбурзької монархії супроводжувалася значними політичними конфліктами. Зокрема, антигабсбурзьке повстання 1618–1620 рр., кульмінацією якого стала битва на Білій Горі 8 листопада 1620 р., завершилося поразкою чеських станів [13, с. 166]. Ця подія мала визначальні наслідки для подальшого розвитку Чехії, оскільки призвела до втрати політичної автономії та встановлення жорсткого контролю з боку Габсбургів. Поразка повстання спричинила глибокі зміни у політичному, економічному та культурному житті чеського суспільства.

Юридичне закріплення входження чеських земель до складу Габсбурзької монархії відбулося за результатами Вестфальського миру 1648 р., після чого вони остаточно інтегрувалися в імперську систему. Водночас опір габсбурзькому пануванню не припинявся, що засвідчує, зокрема, антифеодальне повстання 1679–1680 рр., жорстко придушене імперськими військами. У другій половині XVII ст. значно посилюється вплив католицької церкви, яка стала домінуючим чинником у сфері освіти, культури та ідеології. Політика рекатолизації супроводжувалася репресивними заходами

щодо некатоліків, включаючи конфіскацію майна, ув'язнення та примусову еміграцію [45, с. 385–386].

На початку XVIII ст. економічна політика Габсбурзької монархії була зорієнтована на принципи меркантилізму, що передбачали стимулювання розвитку промисловості, торгівлі та мануфактурного виробництва. Проте, незважаючи на ці заходи, чеські землі поступово відставали від провідних західноєвропейських держав. Водночас спостерігався розвиток як розсіяної мануфактури у сільській місцевості, так і централізованого виробництва у володіннях аристократії та церкви. Значним тягарем для населення залишалися податкові зобов'язання, пов'язані з фінансуванням численних воєн Габсбурзької монархії у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. Представницькі органи (сейми) фактично втратили свої політичні функції та скликалися переважно для затвердження податкових зборів. У цих умовах найбільше страждало селянство, яке зазнавало посиленого фіскального та адміністративного тиску з боку держави і місцевої влади [45, с. 386–387]. Фердинанд I Габсбург (1527–1564), який уже володів чеською короною, після сходження на престол суттєво розширив територіальні володіння династії. До складу Габсбурзької монархії були включені Хорватія, Славонія, Задунайська Угорщина та словацькі землі, що стало важливим етапом формування багатонаціональної держави [44, с. 94]. Водночас тривалі воєнні конфлікти, повстання та соціальні потрясіння XVI–XVII ст. призвели до значних демографічних і господарських втрат, унаслідок чого багато регіонів Словаччини зазнали руйнувань і частково обезлюдніли.

На початку XVIII ст. важливим чинником дестабілізації регіону стало повстання під проводом Ференца II Ракоці (1703–1711 рр.), яке охопило території Угорщини, Словаччини та Трансильванії. У ході воєнних дій повстанці здобули низку перемог над імператорськими військами, встановивши контроль над значною частиною словацьких земель, звідки антигабсбурзький рух поширився на інші регіони Угорського королівства. У 1707 р. імператор Йосиф I був позбавлений угорського престолу, що свідчило

про масштабність кризи. Проте відсутність консолідації між угорською шляхтою та широкими верствами населення не дозволила повстанцям досягти стратегічного успіху. Поразка під Тренчином у 1708 р. стала переломним моментом, після чого рух поступово був придушений. Сатмарський мир 1711 р. закріпив владу Габсбургів в Угорському королівстві, водночас підтвердивши привілеї місцевої шляхти.

Політика імператора Карла VI (1711–1740) була спрямована на зміцнення централізованої влади та стабілізацію економічної ситуації в державі. Однак реалізація цих заходів вимагала значних фінансових ресурсів, що зумовило посилення податкового тиску на населення. У словацьких землях, де домінувала мадярська шляхта, це спричинило зростання соціальної напруженості. Часті неврожаї, економічні труднощі та злиденність селянства викликали хвилі протестів, що нерідко набували форм розбійництва. Показовим є виступ під проводом Юрая Яношика, який після придушення був страчений у 1713 р., однак згодом став символом народного спротиву та соціальної справедливості в усній традиції [50, с. 352].

Після придушення антигабсбурзьких виступів у словацьких землях встановився відносний політичний спокій, який, однак, супроводжувався активізацією політики рекатолизації. Значну роль у цьому процесі відігравали єзуїти, діяльність яких була спрямована на ліквідацію наслідків Реформації та зміцнення позицій католицької церкви. Державна влада послідовно підтримувала ці заходи, що мало суттєві наслідки для конфесійної структури регіону.

Поразка повстання Ференца II Ракоці спричинила поступовий занепад словацьких земель як важливого політичного та культурного центру Угорського королівства. Регіон дедалі більше набував ознак периферійності, що супроводжувалося відтоком представників угорської еліти та частини населення. Водночас це сприяло посиленню словацького етнічного компоненту. У першій половині XVIII ст. чисельність населення словацьких земель становила близько 2 млн осіб, більшість із яких були словаками.

Найбільшими міськими центрами залишалися Братислава і Комарно (близько 10 тис. жителів), а також Банська Штявниця (приблизно 7 тис. жителів). Проте наслідки воєн, епідемій і соціальних потрясінь призвели до значного знелюднення окремих територій [51, с. 254].

Економічне спустошення краю негативно позначилося передусім на становищі селянства, яке змушене було виконувати нерегламентовані обсяги панщини та нести численні феодалні повинності [44, с. 108–109]. Такий стан речей свідчив про кризові явища у феодално-кріпосницькій системі та створював передумови для майбутніх реформаторських перетворень.

Складною була ситуація і в південних слов'янських регіонах. Більшість хорватського та сербського населення перебувала у складі Угорського королівства, а їх політичне становище значною мірою залежало від рішень місцевих станових інституцій – угорського, хорватського та трансильванського ландтагів. Значна частина слов'ян проживала на території Військового кордону – особливого адміністративного утворення вздовж кордону з Османською імперією, яке підпорядковувалося безпосередньо віденському уряду. Населення цього регіону перебувало під впливом як імперських реформ, так і постійних військових конфліктів між Габсбургами та Османською імперією, що визначало специфіку його соціально-економічного та політичного розвитку [9, с. 179–180].

У 1527 р. Хорватія повністю перейшла під владу Габсбургів. На початку XVI ст. до складу монархії також увійшла Словенія. За умовами Карловицького мирного договору 1690 р. між Османською імперією та Австрією (який завершив австро-турецьку війну 1686–1699 рр.), до Габсбурзьких володінь були приєднані Славонія, північні райони Срему та землі на півдні Угорщини. Згодом під контроль Відня перейшов Банат із румунським і сербським населенням.

Згідно з Карловацьким договором, до Австрії відійшли Славонія та частина території Хорватії, тоді як Далмація, що раніше входила до складу Триєдиного королівства, перейшла під владу Венеції. Габсбурзький уряд

розпочав формування централізованої системи управління новоприєднаними землями, попри те, що до османського завоювання вони належали угорській короні. Майже половина територій Хорватії та Славонії була включена до системи Військового кордону і перебувала під безпосереднім контролем імперської адміністрації. Решта земель, відомих як Цивільна Хорватія та Цивільна Славонія, були організовані як окремі адміністративні одиниці.

Центром політичного життя Цивільної Хорватії став Загребський ландтаг (сабор). Влада в регіоні перебувала переважно в руках середньої та дрібної шляхти, яка була хорватською за етнічним походженням і католицькою за віросповіданням. Серед великого землеволодіння траплялися як хорватські, так і угорські магнати. Подібно до Угорщини, політичний вплив шляхти визначався її позиціями на рівні графств. Водночас хорватська шляхта опинилася у складному становищі, змушена балансувати між тиском австрійської та угорської адміністрацій, намагаючись зберегти свої земельні та станові привілеї. Важливу роль у суспільному житті регіону відігравала католицька церква, що згодом вплинуло на розвиток хорватсько-сербських відносин.

Адміністративне управління Цивільною Хорватією здійснював бан (губернатор), який призначався монархом і здебільшого походив із угорської шляхти. До складу однопалатного сабору входили великі землевласники, представники дрібної шляхти, обрані на графських зборах, католицьке духовенство, представники вільних міст та інші урядовці. Сабор делегував своїх представників до угорського ландтагу: трьох до нижньої палати (з окремим статусом) і одного – до верхньої. На загальнодержавному рівні вищі урядові посади призначалися королем із числа найбільших землевласників, тоді як місцеві адміністративні функції та представницькі повноваження реалізовувалися через виборні органи графств, які також формували делегації до загребського ландтагу [9, с. 181–182].

Історичний розвиток Хорватії в умовах між австрійським і угорським впливом залишався суперечливим. Відсутність стабільної політичної

автономії була однією з ключових проблем регіону. Поразка антигабсбурзького виступу 1671 р. та страта Фран Крсто Франкопана і Петара Зрінського фактично ліквідували вплив двох найпотужніших хорватсько-угорських аристократичних родів. Упродовж XVIII ст. хорватська шляхта, прагнучи зберегти внутрішню автономію та станові привілеї, у політичних конфліктах між Віднем і угорською опозицією займала ситуативну позицію.

Під час повстання Ференца II Ракоці хорвати виступили на боці Габсбургів, а згодом підтримали «Прагматичну санкцію», отримавши натомість підтвердження окремих прав і вольностей. Одночасно закріплено принцип союзницьких відносин із Угорщиною, який передбачав формальну рівність у межах спільної державної структури. У політичних деклараціях наголошувалося на добровільному характері входження хорватських земель до угорсько-габсбурзької системи: «...ми проголошуємо себе вільними, а не рабами» [46, с. 11]. Водночас імператор Карл VI гарантував угорському ландтагу збереження територіальної цілісності земель корони св. Стефана та невтручання у можливі сепаратистські тенденції в Хорватії [9, с. 183].

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. внаслідок австро-турецьких воєн розпочався масовий міграційний рух сербського населення на територію Габсбурзької монархії, зокрема до Бачки, Барані, Банату та Срему, де серби проживали й раніше. У XIX ст. ці землі отримали узагальнену назву Воєводина. У 1690 р. значна хвиля переселення відбулася під проводом патріарха Арсенія III, коли десятки тисяч сербів залишили території Османської імперії та переселилися до австрійських володінь. Загалом, за окремими оцінками, до Габсбурзької монархії переселилося близько 670 тис. сербів, тоді як на території власне Сербії залишалося приблизно 1 млн населення; значна кількість сербів проживала також в інших провінціях Османської імперії. Сербські поселення формувалися на території Угорщини та Хорватії, де відбувалося змішане розселення сербського і хорватського

населення, що зумовило формування нової етнодемографічної ситуації та посилення сербсько-хорватських суперечностей [16, с. 168].

У межах Габсбурзької монархії сербське населення загалом перебувало у відносно сприятливішому становищі порівняно з іншими етнічними групами. Віденський уряд був зацікавлений у сербських переселенцях насамперед як у військовому ресурсі для боротьби проти Османської імперії. У зв'язку з цим сербські лідери нерідко отримували від імператора підтвердження своїх прав і привілеїв. Важливим елементом їх статусу була конфесійна автономія, яка функціонувала під керівництвом митрополита, обраного на сербських церковно-народних зборах («саборах») представниками різних соціальних станів. Це сприяло збереженню православної ідентичності та певній інституційній автономії сербської громади.

Водночас серби активно протистояли процесам католизації, оскільки православне духовенство користувалося значним авторитетом у суспільстві. Така ситуація сприяла відносній ізоляції сербської громади від католицького середовища. Водночас сербське населення підтримувало прямі контакти з імперською адміністрацією у Відні, яка, здійснюючи низку реформ, гарантувала збереження їх релігійних прав і станових привілеїв. Паралельно серби отримали можливість місцевого самоврядування, хоча постійно перебували під тиском з боку угорської адміністрації та хорватської шляхти, які намагалися обмежити їх автономію та посилити процеси католизації [1, с. 64–65].

У цьому контексті Б. Єславич зазначала, що впродовж XVII ст. до складу Габсбурзької монархії увійшли хорвати та славонці, а внаслідок воєн кінця століття та Карловицького миру до імперії були інкорпоровані також румунське населення, серби і хорвати Славонії. Подальші територіальні приєднання, зокрема Банату у 1718 р., збільшили частку румунського та сербського населення. Важливим чинником демографічних змін стала також міграція біженців, зокрема сербів, які переселялися під проводом Арсенія III,

а також хорватських католиків із Боснії та Далмації. Характерною рисою цього процесу була інкорпорація нових етнічних груп у політичну та соціальну структуру монархії, що забезпечувало їм певні привілеї, однак водночас не усувало соціальної нерівності, зокрема для селянства, становище якого в окремих випадках залишалося складнішим, ніж у межах Османської імперії [9, с. 167–168].

До кінця XVII ст. на території Габсбурзької монархії сформувалася значна сербська громада, яка концентрувалася переважно в Банаті (південна Угорщина) та на землях Військового кордону. Упродовж тривалого періоду існування спільного австро-османського кордону спостерігався постійний рух невеликих груп переселенців через лінію розмежування. Уже на початку XVI ст. Габсбурзька держава намагалася врегулювати відносини з місцевим населенням шляхом укладення своєрідних угод, відповідно до яких гарантувалося збереження православного віросповідання та надання земель у користування в обмін на виконання військово-оборонних функцій. Частина населення погоджувалася на статус військових колоністів, які поєднували господарську діяльність із прикордонною службою.

Для забезпечення оборони південних рубежів імперії створено систему укріплених поселень та фортифікаційних пунктів, гарнізони яких складалися переважно з місцевих колоністів і невеликого контингенту регулярних імперських військ. У межах цієї системи існувала виборність командного складу: військові керівники (воєводи) та сільські старости (кнези) обиралися місцевими громадами. Адміністративними центрами стали Карловац для хорватського та Вараждин для славонського секторів Військового кордону. У XVI ст. зона кордону була розширена до узбережжя Адріатики, де адміністративним центром став Карлобаг. Управління військово-оборонною інфраструктурою та забезпеченням кордону (зокрема озброєнням і амуніцією) здійснювали органи австрійської внутрішньої адміністрації. Водночас Карловац підпорядковувався владі Каринтії та Карніюли, а Вараждин – адміністрації Штирії [46, с. 64].

Важливим етапом інституційного оформлення Військового кордону стало видання у 1630 р. хартії *Statuta Valachorum*, яка юридично закріпила його статус. Відповідно до цього документа регіон переходив під безпосереднє управління імператора, а земельний фонд визнавався державною власністю. Наділи передавалися не окремим особам, а громадам (задругам), які натомість були зобов'язані виконувати військову службу. Кожна задруга мала виставляти одного озброєного воїна під час воєнних дій і сплачувала колективний податок на користь держави. Усередині задруг формувалася система місцевого самоврядування: громади обирали своїх керівників – воєвод і кнезів, які разом з імперськими чиновниками здійснювали адміністративний контроль на місцях.

Таким чином, населення Військового кордону користувалося відносно широкою автономією, що в окремих рисах нагадувало моделі самоврядування в Османській імперії. Водночас Габсбурзька влада гарантувала сербському населенню свободу православного віросповідання, що мало важливе значення для збереження їх етноконфесійної ідентичності.

Функціонування Військового кордону було вигідним для імперського центру, оскільки забезпечувало оборону південних рубежів відносно низькими фінансовими витратами. Прикордонні війська не отримували регулярного грошового утримання, оскільки їх забезпечення здійснювалося за рахунок власних господарств. Водночас соціально-економічні умови життя у Військовому кордоні часто були кращими, ніж у сусідніх аграрних регіонах монархії, що стимулювало міграційні потоки селянського населення до цього регіону. Статус прикордонного воїна передбачав особисту свободу, право на участь у виборах місцевого керівництва та відчуття соціальної окремішності, що формувало специфічну ідентичність населення Військового кордону [56, s. 231].

Проте Військовий кордон був також і джерелом постійних проблем – головним чином через конфлікти з хорватським ландтагом. Австрійський кордон поступово просувався вглиб османських територій, і хорватська

шляхта розраховувала включити новоприєднані землі до своєї юрисдикції та відновити там традиційне феодалне право. Натомість уряд Габсбургів організовував ці території відповідно до імперських інтересів. І хоча прикордонні землі формально підпорядковувалися бану Хорватії, він фактично не мав реального впливу на території прямого імперського управління. Додаткові суперечності виникали й через позицію католицької церкви, якій не імпонувало особливе становище православного населення цього регіону. Австрійська внутрішня управа, відповідальна за забезпечення Військового кордону, також не була схильна до значних фінансових витрат. Попри відносно кращі умови життя порівняно з іншими провінціями імперії, регіон не демонстрував економічного процвітання, незважаючи на урядові заходи з його поліпшення. Військовий кордон залишався одним із найбідніших регіонів імперії. У військовій адміністрації поширювалися корупція та некомпетентність, а серед населення, яке одночасно виконувало селянські й військові функції, було складно підтримувати належну дисципліну [9, с. 188–189].

З 1564 р. по 1747 р. практично всі словенські землі входили до адміністративно-політичного утворення Внутрішня Австрія, що складалася з провінцій Штирія, Каринтія, Крайна і Гориця, а також округу Трієста. Його завданням був захист володінь Габсбургів від експансії Венеції та Османської імперії, а адміністративним центром виступало місто Грац, де розміщувалися органи управління. Словенські землі зазнали впливу Реформації, яка тут набула поміркованих форм і проявлялася переважно в літературно-полемічній діяльності. Найбільший вплив вона справила на розвиток місцевої культури. Одним із провідних представників Реформації у Словенії був Примож Трубар, який очолював місцеву протестантську церкву та відзначився літературною діяльністю. У цей період здійснено видання першої словенської граматики. У 1578 р. шляхта Крайни, Каринтії та Штирії отримала право на свободу віросповідання, однак на початку XVII ст.

протестанти були або вигнані зі словенських земель, або змушені перейти в католицизм [6, с. 107–108].

Таким чином, Габсбурзька імперія була «комбінованою» монархією, що складалася з територій із різною історією, правовим статусом і суспільним устроєм. У зв'язку з цим становище сербів в імперії не було уніфікованим і значною мірою залежало від регіону проживання. Сербські поселення вздовж Військового кордону з Османською імперією мали особливий статус, закріплений охоронними грамотами та привілеями імператорської влади. На відміну від феодално організованих частин монархії, цей регіон мав прикордонний, мілітаризований характер. Саме тому цю частину сербського населення зазвичай називали «країшниками».

2.2. Політика Марії Терезії в контексті становлення освіченого абсолютизму: механізми реалізації та регіональні особливості у слов'янських землях

Насамперед слід зазначити, що «освічений абсолютизм» є поняттям відносним. Він являє собою певну адаптацію інтересів абсолютної монархії до ідей Просвітництва, однак лише тією мірою, якою ідеї окремих просвітителів відповідали прагматичним цілям самодержавного правління.

Після смерті Карла VI імператрицею, згідно з «Прагматичною санкцією», мала стати його дочка Марія Терезія [45, с. 388]. Однак через невизнання цього акта низкою європейських держав розпочалася війна за австрійську спадщину (1740–1748 рр.). Претендентом на чеський престол виступив Карл VII Баварський. Ще до його обрання імператором Священної Римської імперії баварські війська зайняли Прагу, де місцева шляхта, відмовившись від лояльності до Габсбургів, визнала його королем Богемії [5, с. 81].

У травні 1742 р. прусський король розгромив війська Карла Лотаринзького під Чаславом у Чехії, змусивши Марію Терезію підписати мирну угоду, за якою Австрія втратила Сілезію. Це спричинило істотні зміни

в національній структурі чеських земель. У 1743 р. населення земель корони св. Вацлава (близько 4,4 млн осіб) складалося приблизно порівну з німців і чехів. Унаслідок Сілезьких війн 1740-х рр., а остаточно після Семирічної війни (1756–1763 рр.), Габсбурги втратили більшу частину Сілезії, зберігши лише її південну частину – Тешинську (Австрійську) Сілезію площею 5435 кв. км. Після цих втрат німецьке населення в Богемії, Моравії та частині Сілезії поступово втратило чисельну перевагу над чехами. У 1794 р. німці становили лише близько третини з 4 млн населення чеських земель [49, с. 59].

Марія Терезія з 1740 р. була ерцгерцогинею австрійською, королевою угорською і чеською. Вона стала першою жінкою на габсбурзькому престолі відповідно до «Прагматичної санкції». У 19 років вона вийшла заміж за Франца-Стефана Лотаринзького – майбутнього імператора Священної Римської імперії. Подружжя мало 16 дітей, серед яких – імператори Йосиф II і Леопольд II. Марія Терезія проявила визначні державницькі якості в умовах війни за австрійську спадщину та зуміла зберегти цілісність володінь Габсбургів.

Отже, період «освіченого абсолютизму» в Австрійській імперії розпочався за правління Марії Терезії. З її ім'ям пов'язують становлення «буржуазної» епохи династії Габсбургів. «Ця імператриця була великим реформатором, якщо хочете: революціонеркою, революціонеркою з делікатною душею, з жіночним шармом, цілком певним почуттям грані можливостей та майстерним талантом обирати й спілкуватися зі своїми підданими», – зазначає австрійський дослідник Адам Вандружка [56, с. 224]. Незважаючи на воєнні обставини, саме в цей період здійснено значну кількість реформ, що визначили подальший розвиток держави. А. Вандружка підкреслює, що незалежно від сфери дослідження Нової історії Австрії – адміністративної, фінансово-економічної політики, освіти, військової справи, правосуддя чи охорони здоров'я – дослідники доходять висновку про вирішальну роль реформаторської діяльності Марії Терезії [12, с. 49].

Катастрофічний стан держави після війни змусив Марію Терезію здійснити серію реформ у дусі «освіченого абсолютизму». Їх метою було забезпечення здатності Габсбурзької монархії конкурувати з провідними державами Європи – передусім Англією та Францією. У цей період опорою династії, незалежною від феодалного землеволодіння, поступово ставала державна бюрократія.

У 1748–1756 рр. проведено кадастровий опис земельних наділів селян і маєтностей дворянства з метою впорядкування податкової системи (Терезіанський кадастр) та обмеження свавілля феодалів. Водночас запроваджено єдину грошову одиницю – золотий, який дорівнював 30 крейцерам, а також уніфіковано систему мір і ваги. У 50–70-х рр. XVIII ст. прийнято нові кримінальний і цивільний кодекси, скасовано застосування тортур під час слідства та обмежено використання смертної кари.

Важливим напрямом реформ стала освітня політика Марії Терезії, що передбачала реформування шкільної системи та запровадження навчання дітей у початкових школах рідною мовою. Здійснено загальний перепис населення. Урбаріальна реформа врегулювала селянські повинності, унаслідок чого значна частина селянства сприймала імператрицю як «добру володарку» та захисницю від зловживань феодалів.

Два сенати (відділи) австрійської канцелярії у 1742 р. були реорганізовані в придворну і державну канцелярію політичних та судових справ, підпорядковану окремому австрійському канцлеру [57, s. 223].

Посилення централізації та розвиток бюрократичного апарату супроводжувалися поступовим обмеженням автономних прав земель корони св. Вацлава. Реформи XVIII ст. ліквідували традиційні зв'язки між окремими землями Чеської корони. Так, у 1745 р. для фінансового управління Моравією створено окрему казенну палату. Істотних змін зазнала й система місцевого управління Чехії.

У 1749 р. ліквідовано намісництво як орган станового самоврядування, а натомість створено нову адміністративно-фінансову інституцію –

королівську репрезентацію і камеру. До її складу входили державні чиновники, а не представники земської шляхти, що означало посилення централізованого управління.

У 1749–1756 рр. здійснено військову та податкову реформи. У західній частині монархії шляхту позбавлено податкових привілеїв і зобов'язано брати участь у формуванні державного бюджету [15, с. 85–86].

У 1748 р. Австрійський та Чеський сейми передали центральному уряду право наперед встановлювати та збирати податки на десятирічний період. Відтоді державна влада отримала можливість без втручання станів формувати й розпоряджатися коштами для утримання постійної армії. Це стало важливим етапом у реформуванні військової системи монархії. З середини XVIII ст. чеське ополчення було інтегроване до імперської армії, що підпорядковувалася центральній владі, а німецька мова стала домінуючою у військовому управлінні.

Спочатку військова служба мала добровільний характер, однак уже з 1753 р. запроваджено рекрутський набір, від якого звільнялися священнослужителі, шляхта, чиновники, міщани та представники вільних професій. У результаті Чехія, як і інші землі монархії (за винятком Угорщини), втратила ключові атрибути державної автономії – власне військо та окрему фінансову систему [13, с. 389].

У 1749 р. імператриця Марія Терезія ліквідувала чеську придворну канцелярію шляхом її об'єднання з австрійською канцелярією в єдину державну установу у Відні – Директоріум для внутрішніх справ. Одночасно засновано Верховну судову палату. Керівництво зовнішніми справами передавалося придворній і державній канцелярії, а судово-юридичні функції – спеціально створеному вищому юридичному відомству, при якому діяла окрема законодавча комісія [11, с. 87]. Таким чином, із Праги поступово усувалися органи центрального управління Чехією, функції яких із 1761 р. передавалися австрійсько-чеським інституціям у Відні. Водночас відбулися зміни в структурі органів місцевого самоврядування [13, с. 389].

У 1762 р. Директоріум реорганізовано в об'єднану чесько-австрійську придворну канцелярію, а фінансові справи передано придворній камері та банківій депутації. Ці центральні установи з незначними змінами функціонували до 1848 р., після чого були трансформовані у відповідні міністерства. У 1762–1763 рр. Чеську королівську репрезентацію і камеру перейменовано на земський губерніум [11, с. 87]. Його очолював верховний бургграф (пуркрабій), а моравський губерніум у Брно – гетьман. Керівники губерніумів, які одночасно очолювали сейми та земські станові комітети, представляли інтереси заможних верств у центральних органах влади. Водночас представники місцевої шляхти без належної освіти були обмежені в доступі до державної служби в цих установах [13, с. 389–390].

Важливий вплив на економічний розвиток краю мали фінансові та митні реформи. Із 1750 р. запроваджено єдину грошову одиницю. У Моравії (1758 р.) та Чехії (1765 р.) як обов'язкова вводилася нижньоавстрійська система мір і ваги. Ці заходи сприяли усуненню перешкод у формуванні єдиного внутрішнього ринку. Ліквідовано митні бар'єри між окремими чеськими краями та австрійськими землями, що забезпечило формування митно-економічної цілісності австрійсько-чеської частини імперії. Також ухвалено закони про податок на спадщину та загальне оподаткування (на основі кадастру 1757 р.), які обмежували податкові привілеї місцевої шляхти [45, с. 390].

Варто зауважити, що у 1762 р. на території Габсбурзької монархії були введені в обіг перші паперові гроші. Водночас перші банки, ощадні каси та страхові компанії в чеських і моравських землях почали формуватися лише у другій половині XIX ст. [11, с. 85–87].

Необхідність підтримки життєздатності селянських господарств, які становили основне джерело податкових надходжень і рекрутів для армії, змусила Марію Терезію на початку 1770-х рр. розпочати аграрні реформи. Видано низку нормативних актів, серед яких важливе місце посідають Панщинні патенти для Чехії та Моравії 1775 р., що запроваджували

диференційовану панщину залежно від майнового стану селян. Інші укази передбачали частковий розподіл панської землі між селянами та переведення їх із панщини на грошову ренту, що послаблювало особисту залежність селян.

Крім того, запроваджено можливість викупу селянами права спадкового користування землею. Ухвалено єдиний для всієї імперії кримінальний кодекс, який обмежував право землевласників здійснювати суд над кріпаками. Нове законодавство забороняло застосування тортур під час допитів і суттєво обмежувало використання смертної кари [13, с. 390].

Державний підхід до селянського питання яскраво ілюструє вислів Марії Терезії про те, що «вівцю слід добре годувати, аби вона давала більше вовни й молока». З метою перетворення селянства на продуктивний соціальний стан, здатний забезпечувати армію рекрутами та сплачувати податки, імперська влада прагнула унормувати мінімальні розміри селянських наділів і максимальний обсяг повинностей. Це означало пряме втручання у права шляхетних землевласників, які використовували особисту та правову залежність кріпаків як основне джерело господарської праці в маєтках.

Низка так званих урбаріальних патентів (1771 р. в Австрії, 1767 р. в Угорщині, 1775 р. у Чехії та Моравії, де в цей період відбулося масштабне селянське повстання) передбачала класифікацію селян і нормативне закріплення та часткове обмеження їх повинностей. У подальшому панщина в чеських маєтках поступово замінювалася грошовою рентою, а особиста залежність скасована [2, с. 149].

Реалізуючи політику «освіченого абсолютизму», Марія Терезія прагнула також обмежити політичний вплив угорської шляхти та зменшити залишки автономії Угорського королівства. З метою пом'якшення соціальної напруги в аграрному секторі у 1767 р. запроваджено «Урбарій» – земельний акт, який регламентував селянські повинності відповідно до майнового стану господарств. Одним із наслідків цих змін стало переселення частини селян до

малозаселених регіонів, зокрема тих, що зазнали спустошень унаслідок османських війн.

Попри тенденції централізації, угорська шляхта до середини 1760-х років значною мірою зберігала свої станові привілеї. У 1765 р. були розпущені Державні збори, що посилило адміністративний контроль Відня. Водночас за допомогою митної та торговельної політики імперський центр поступово трансформував угорські та словацькі землі у сировинну периферію монархії. У 1771 р. в Угорському королівстві заборонено заснування нових мануфактур.

До середини XVIII ст. у словацьких землях сформувалася суперечлива соціально-економічна ситуація: з одного боку, існували передумови для розвитку капіталістичних відносин, з іншого – національно-правова нерівність словаків у складі Угорського королівства та збереження феодално-кріпосницької системи суттєво гальмували модернізаційні процеси [57, s. 174].

Північні території Угорського королівства, де компактно проживало словацьке населення, вирізнялися відносно вищим рівнем економічного розвитку, зумовленим наявністю природних ресурсів (мідь, срібло, сірка, деревина) та демографічними змінами, пов'язаними з османськими війнами. Тут були зосереджені провідні гірничі центри, що стали основою розвитку металообробної промисловості. На шахтах і підприємствах працювало переважно словацьке населення, з якого формувалася верства мандрівних ремісників і торговців. Уже у XVIII ст. словацькі ковалі, складуви та знахарі здобули визнання далеко за межами регіону, працюючи в Австрії, Чехії та інших слов'янських землях.

Особливе значення для економіки Словаччини мав видобуток коштовних металів. Використання технічних новацій, запропонованих майстрами з Банської Штявниці, забезпечило піднесення гірничої справи до загальноєвропейського рівня. У середині XVIII ст. на словацькі землі

припадало близько 12 % європейського видобутку міді, а також тут формувалися перші суконні, паперові, шкіряні та керамічні мануфактури.

У Братиславському та чотирьох прилеглих комітатах, а також у південних придунайських регіонах Словаччини функціонувала значна кількість «королівських вільних» і гірничих міст, у яких поряд із німецьким населенням традиційно проживала значна частка угорської аристократії. Саме на словацьких землях сформувалися провідні культурно-освітні центри Угорщини: університет у Трнаві, Гірнична академія в Банській Штявниці, друкарні в Кошицях і Трнаві, а також театр у Братиславі [44, с. 110–111].

У завершальний період правління Марії Терезії важливі зміни були започатковані в освітній сфері. З 1774 р. в Австрійській імперії розпочалося формування розгалуженої мережі державних шкіл, що фінансувалися з бюджету. У 1775 р. ухвалено Шкільний статут, який запроваджував обов'язкове навчання дітей віком від 6 до 12 років. У Чехії швидко зростає кількість шкіл (з 1500 у 1775 р. до 2600 наприкінці 1790-х рр.). Освітні заклади поділялися на «нормальні» та «головні», де викладання здійснювалося німецькою мовою. При парафіях діяли «тривіальні» школи з навчанням чеською мовою. Окрему групу становили навчальні заклади при монаших орденах. Після ліквідації Єзуїтського ордену у 1773 р. реформовано гімназійну освіту: кількість гімназій скорочено до 20, а обов'язковою умовою вступу стало знання німецької мови. У нижчих класах навчання велося німецькою мовою, у старших – латинською [13, с. 390–391].

Указом Марії Терезії «Ratio Educationis» (1777 р.) започатковано комплексну реформу освіти в Угорському королівстві, яка заклала основи її модернізації та часткової секуляризації. Головною метою реформи проголошувалося подолання масової неписьменності. Хоча задекларований принцип загальної початкової освіти для дітей віком 6–10 років не був повністю реалізований, загальна динаміка розвитку шкільництва була позитивною. Наприкінці XVIII ст. завдяки зусиллям держави та місцевих станів засновано тисячі нових шкіл [49, с. 59].

У ході освітньої реформи в словацьких землях, як і в інших регіонах королівства, відбулися зміни в навчальних програмах. Церковна схоластика поступово витіснялася математикою, природничими науками та історією, зокрема історією Угорщини. Навчання в початкових школах здійснювалося мовами місцевого населення – німецькою, угорською та словацькою. Латина зберігала статус мови середньої освіти. Німецька мова розглядалася як «особливо корисна» для адміністративної та освітньої сфер. Загалом освітня реформа стала складовою політики централізації та культурної уніфікації багатонаціональної монархії.

Водночас включення до «Закону про національні школи семи націй в Угорському королівстві» положення про використання мадярської, німецької, словацької, русинської, хорватської, іллірійської (сербської) та румунської мов створювало формальні умови для розвитку національних освітніх традицій. У королівстві почали видаватися підручники з граматики та правопису угорською, словацькою та іншими мовами [44, с. 111].

Після впровадження шкільної реформи 1774 р. задекларовано принцип обов'язкової початкової освіти для всього населення монархії. Однак у реальності охоплення шкільним навчанням залишалося обмеженим, а викладання в більшості закладів велося німецькою мовою. До кінця XVIII ст., зокрема, близько 90 % словенського населення залишалося неписьменним [6, с. 108].

Загалом у першій третині XVIII ст. хорватська шляхта змушена була протистояти тиску як австрійської, так і угорської адміністрацій, балансуючи між ними та підтримуючи то одну, то іншу сторону. Керівництво Цивільною Хорватією здійснювали бан, який призначався імператором, та Сабор, що висилав представників до угорського сейму [6, с. 104–105]. У 1715 р. в Хорватії запроваджено спеціальний орган управління – «септемвірат», який перебрав на себе функції вищої адміністративної інстанції. У 1754 р. введено цензуру, а жупанії безпосередньо підпорядковано імператорській канцелярії. У 1767 р. «септемвірат» трансформовано у «намісницьку раду» (Королівську

раду), яка виконувала функції своєрідного хорватського уряду з обмеженими автономними правами на чолі з баном [13, с. 582]. Із 1779 р. вона передала свої повноваження аналогічній за функціями Регентській раді Угорщини. Таким чином, останні інституційні елементи хорватської автономії – бан і Сабор – втратили значну частину своїх повноважень [6, с. 106].

Антихорватський характер окремих адміністративних рішень доби Марії Терезії проявився у передачі міста Рієки та прилеглих районів (Рієцького, Бакарського та Винодольського) під управління угорської адміністрації із запровадженням терміна «Угорське примор'я». Цей крок був спрямований на задоволення прагнень угорської шляхти щодо виходу до Адріатичного моря, однак водночас суперечив хорватським територіальним інтересам і поглиблював регіональні суперечності.

Юридичне становище сербів у Габсбурзькій монархії у Верхній Славонії та згодом у Вараждинському генералітеті регулювалося документом «Statuta Valachorum». Упродовж XVIII ст. його положення зазнавали змін і доповнень, зокрема після підтвердження статусу сербів у 1737 р. Згідно з цими привілеями, сербське населення отримувало особливий військово-адміністративний устрій, що відповідав функціям прикордонної служби. Територія Країни була поділена на три капітанії: Кршку, Копривницьку та Іваницьку.

Напередодні Юрієвого дня кожне село обирало князя, а кожна капітанія – верховного суддю та вісьмох помічників. Вони виконували функції місцевого самоврядування, а їх повноваження затверджував генерал як головнокомандувач Країни. Мешканці Країни мали право приватної власності на нерухомість і могли вільно розпоряджатися майном, худобою та виробами [16, с. 156]. Таким чином, ці привілеї сприяли поступовому виходу частини населення з феодальної залежності та формуванню відносно вільного селянсько-військового стану.

Реформи Марії Терезії мали на меті посилення дисципліни на прикордонних територіях. Прикордонні формування були реорганізовані у

полкову систему, а право самостійного обрання командирів поступово обмежувалося. У 1754 р. військово-адміністративна структура була ще більш централізована: все чоловіче населення прикордонних районів фактично залучалося до військової служби. Земля залишалася державною власністю, а задруги повинні були виставляти більше ніж одного вояка. Офіцери отримували державне жалування. Водночас у містах, таких як Петроварадин, Земун, Славонський Брод і Сремські Карловці, існувало цивільне населення – купці та ремісники, які сплачували податки та були звільнені від військової служби [9, с. 189].

У цей період тривала боротьба між централізованою державною владою та феодалною шляхтою, яка прагнула включення сербського населення до традиційної феодалної системи Провінціалу. Відносини між землевласниками та кріпаками регулювалися урбаріями, які спочатку встановлювалися феодалами. Лише за Марії Терезії урбаріальні акти набули державного характеру. У 1756 р. запроваджено урбарій для славонських жупаній (Вировитицької, Пожезької та Сремської), а у 1775–1780 рр. – для хорватських жупаній (Загребської, Вараждинської та Крижевецької). Вони визначали максимальні розміри повинностей селян і обмежували феодалну експлуатацію. Сприятливішими були умови у містах, особливо у вільних королівських містах, таких як Нові-Сад, де сербське населення користувалося королівськими привілеями [16, с. 156–157].

Слід зауважити, що сербські міські поселення на Військовому кордоні поділялися на вільні комуни та штабні поселення. Статус вільних комун мали, зокрема, міста Панчево, Земун, Петроварадин, Карловці, Мітровиця, Вінковці, Брод і Нова Градишка. Організаційні засади та компетенції комун регулювалися так званими «Нормами», виданими 1755 р. Водночас представники сербського православного населення не могли претендувати на державну службу, оскільки стаття 466 Закону 1741 р. забороняла некатолікам, зокрема православним і протестантам, займати адміністративні посади. Хоча Марія Терезія у 1752 р. формально скасувала цю заборону, на

практиці доступ сербів до державної служби залишався суттєво обмеженим [16, с. 167–168].

Солдати Військового кордону виконували оборонні функції не лише в межах прикордонних регіонів, а й у ширшому європейському контексті. У мирний час їх служба включала будівництво укріплень, боротьбу з озброєними бандами та охорону карантинних зон, створених австрійською владою для запобігання поширенню епідемій, зокрема чуми, з території Османської імперії. Усіх мандрівників, які перетинали кордон, утримували у карантині до трьох тижнів, а їх речі та кореспонденцію піддавали дезінфекції примітивними засобами того часу [9, с. 189–190].

Упродовж XVIII ст. хорватський і угорський ландтаги намагалися посилити контроль над Військовим кордоном, прагнучи включити його до сфери своєї юрисдикції. Водночас серед прикордонного населення зростали прояви невдоволення, пов'язані з домінуванням німецьких офіцерів. У відповідь імперський уряд у 1754 р. здійснив перерозподіл військових виплат, визначивши, що дві третини коштів мають надходити колоністам, насамперед католикам та уніатам. Це сприяло формуванню корпусу офіцерів слов'янського походження. Попри численні конфлікти та тиск з боку ландтагів, Військовий кордон зберігав свій особливий статус до 1881 р. Його територія становила близько половини історичних земель Хорватії та Славонії, а населення – до 40 % регіону. Аналогічні військово-адміністративні структури були створені також у Банаті та Трансильванії [9, с. 190].

Внаслідок першого поділу Речі Посполитої 1772 р., здійсненого Австрією, Пруссією та Російською імперією, до складу Габсбурзької монархії включено польські та українські землі, які утворили окремий коронний край – Королівство Галичини і Володимерії. В офіційній австрійській термінології цей процес отримав назву «ревіндикації» або «повернення», що мало легітимізувати анексію через апеляцію до історичного права. Водночас у європейській політичній практиці поділ супроводжувався складними

дипломатичними маневрами, спрямованими на виправдання фактичного порушення принципу суверенітету.

Попри політичний прагматизм, Марія Терезія сприймала поділ Речі Посполитої з моральними сумнівами. Вона вагалася перед підписанням відповідних документів, однак під тиском міністрів і свого сина Йосифа II погодилася на анексію, що, за її переконанням, суперечило принципам європейської рівноваги. У сучасній історіографії цей епізод часто передається формулою «плакала, але підписала» [32, с. 137–138].

11 вересня 1772 р. імператриця підписала декрет про включення земель колишнього Галицького князівства до складу монархії як відновленої історичної провінції. Новостворене Королівство Галичини і Володимирії стало найбільшим коронним краєм Габсбурзької імперії площею близько 83 тис. кв. км із населенням приблизно 2,5 млн осіб.

Водночас його політичне та економічне становище суттєво дисонувало з масштабами території. Попри значні природні ресурси (ліси, родючі землі, корисні копалини, річкові шляхи), Галичина залишалася економічно відсталим регіоном із переважанням аграрного сектору, де близько 72 % населення зайнято в сільському господарстві. Відтак край виконував функцію аграрно-сировинної периферії імперії [21, с. 53].

Загалом політика Марії Терезії була спрямована на збереження та зміцнення габсбурзької державної єдності через адміністративну централізацію, уніфікацію правової системи та соціально-економічні реформи, що мали підвищити ефективність управління й рівень життя населення. У цьому контексті йозефінізм, що розвинувся пізніше, мав подібні цілі, однак відзначався більшою ідеологічною радикальністю. Це відповідало класичній формулі освіченого абсолютизму: «усе для народу, але без участі народу».

РОЗДІЛ 3. ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ПОЛІТИКИ ОСВІЧЕНОГО АБСОЛЮТИЗМУ В СЛОВ'ЯНСЬКИХ РЕГІОНАХ ГАБСБУРЗЬКОЇ МОНАРХІЇ ЗА ПРАВЛІННЯ ЙОСИФА II

3.1. Специфіка реалізації реформ освіченого абсолютизму в Чеських землях

Йосиф II перебував під впливом нових європейських політичних і соціально-економічних ідей XVIII ст. Він прагнув обмежити вплив станів шляхти та духовенства на державне управління, оскільки їх автономія розглядалася як чинник послаблення монархічної влади та державної єдності. Загальною метою його політики було перетворення монархії Габсбургів на централізовану, уніфіковану та раціонально керовану державу.

Варто зазначити, що Йосиф II перебував під інтелектуальним впливом фізіократії та німецької камералістики, відповідно до яких основою державного добробуту вважалося зростання населення та розвиток продуктивного сільського господарства. Відтак зміцнення імперії пов'язувалося з підвищенням ефективності аграрного виробництва та демографічною політикою. У ширшому ідейному контексті «освіченого абсолютизму» поширювалася теза про доцільність особистої та господарської свободи громадян як умови суспільного прогресу. Теоретичним підґрунтям цих підходів стали ідеї природного права та раціоналізму XVIII ст., представлені, зокрема, працями Дж. Локка та Ж.-Ж. Руссо [21, с. 55].

Реформи австрійських монархів доби «освіченого абсолютизму» сприяли формуванню передумов переходу до капіталістичних відносин і частковій секуляризації суспільного життя. Вони також заклали основи релігійної толерантності, що стало важливим чинником модернізаційних процесів у Центральній Європі. У другій половині XVIII ст. реформи Габсбургів створили сприятливі умови для формування модерних націй у регіоні.

З метою посилення централізації у 1782 р. здійснено адміністративну реформу, яка зміцнила роль центральних органів влади у Відні. У 1785 р. Йосиф II символічно демонстрував пріоритет імперської єдності над становими традиціями, зокрема шляхом переміщення коронних регалій Чехії та Угорщини

до Відня. Роль сеймів поступово звелася до дорадчо-репрезентативної, а в Угорському королівстві була ліквідована комітатська система [35, с. 27].

Реформи Йосифа II мали ще більш радикальний характер. «Патент про підданих» 1781 р. скасовував особисту залежність селян від землевласників у Чехії та Моравії, а згодом і в інших землях імперії. Селяни отримали право вільно укласти шлюби, змінювати місце проживання та здобувати освіту. Водночас економічні повинності залишалися чинними, хоча поступово почалася їх регламентація та часткова монетизація. У 1785–1788 рр. на основі земельного кадастру введено податкову систему, а повинності селян переведено у грошовий еквівалент. Відтепер першочерговим обов'язком селян було виконання податкових зобов'язань перед державою, а вже потім – перед феодалом. Судова влада землевласників поступово обмежувалася на користь державних інституцій [2, с. 149].

Централізаційна політика супроводжувалася демографічними та етнокультурними змінами, зокрема переселенням німецького населення до чеських земель, що сприяло адміністративній уніфікації імперії. У 1784 р. запроваджено обов'язкове використання німецької мови в державному управлінні, що мало на меті інтеграцію багатонаціональної монархії.

Важливі зміни відбулися і в конфесійній політиці. Патент про віротерпимість 1781 р. скасовував низку дискримінаційних обмежень щодо некатолицьких конфесій. Хоча католицька церква зберігала статус державної, дозволялися інші християнські віросповідання, а також юдаїзм; водночас діяльність сект була заборонена [13, с. 391]. Одним із чинників ухвалення цього патенту стали соціальні потрясіння, зокрема селянське повстання 1775 р. у Чехії, Моравії та Сілезії, яке набуло організованого характеру і було придушене військовою силою [11, с. 87].

Йосиф II продовжив реформування системи освіти, яка стала одним із ключових інструментів формування чеської національної ідентичності. В умовах розвитку ринкової економіки зростала потреба у кваліфікованих кадрах. Здійснено реорганізацію Празького університету: розширено викладання

природничих наук та історії, створено нові кафедри, запроваджено трирічну систему навчання. У 1784 р. університет позбувся схоластичних обмежень і церковної цензури, а мовою викладання замість латини стала німецька. Введено обов'язкове відвідування лекцій та чітку систему іспитів. У 1791 р. створено кафедру чеської мови, що мало важливе значення для розвитку національної культури.

Зміни в усіх сферах життя, здійснені в період «освіченого абсолютизму», сприяли поліпшенню стану охорони здоров'я та соціального забезпечення широких верств населення. Так, згідно з «імперським статутом» від 1776 р. усі заклади охорони здоров'я підлягали Центральній імперській комісії. Вже наприкінці XVIII ст. в Чехії налічувалося майже 300 приватних і громадських лікарень. У 1781 р. оприлюднено «Основні директивні правила», які визначали ключові принципи створення нових лікувальних установ [13, с. 391–392].

У державно-правовому статусі чеських земель реформи Йосифа II також не принесли принципових змін. Чеський сейм вперше зібрався за його правління у 1781 р., однак зазнав подальшого обмеження у своїх повноваженнях, зокрема щодо розпорядження земськими фондами. Австрійський уряд продовжив курс на централізацію. Імператор заявив, що сейм скликатиметься не щорічно, а лише за його рішенням і розглядатиме виключно урядові пропозиції. У 1789 р. чеський сейм остаточно втратив право вотування імперських податків у Чехії.

Чеська шляхта в цей період загалом залишалася лояльною до Габсбургів і зберігала впливові позиції в адміністративній системі. Так, у 1753–1792 рр. посаду канцлера обіймав представник чеської аристократії граф Венцель Антон фон Кауніц (1711–1794), який керував зовнішньою політикою імперії та був одним із провідних ініціаторів політики «освіченого абсолютизму» [56, s. 276].

У 1783 р. імператор Йосиф II ліквідував традиційні земські та інші суди, запровадивши нову систему судоустрою, що базувалася на принципі розподілу адміністративної та судової влади. Подальші судові реформи закріпили розмежування чеських земель: Моравія та Сілезія отримали окремі апеляційні

суди. Чеська аристократія, однак, намагалася відновити автономні традиції. 11 лютого 1790 р. чеські стани звернулися до імператора з проханням про відновлення старого земського устрою. Невдовзі, 20 лютого 1790 р., Йосиф II помер. Його наступником став брат Леопольд II (1790–1792) [11, с. 87–88].

Підсумовуючи, слід зазначити, що в умовах «йозефінського десятиліття», коли послаблено цензуру та проголошено свободу наукових досліджень, просвітницький світогляд поступово перестав бути прихованим або елітарним явищем. У більшості середніх шкіл латину замінила німецька мова викладання. Чеська мова почала викладатися спочатку у Терезіанській військовій академії у Відні (1752 р.), а згодом у Віденському (1775 р.) та Празькому університетах (1792 р.), проте залишалася лише одним із навчальних предметів.

Загалом просвітницькі реформи надавали перевагу німецькій мові як адміністративно та культурно домінантній у Габсбурзькій монархії. Німецька мова стала мовою науки, освіти та офіційного спілкування, що істотно вплинуло на формування культурної політики імперії [45, с. 395].

Із реформами освіченого абсолютизму та початком промислової революції в Чехії пов'язаний четвертий етап німецької колонізації (XVIII – перша половина XIX ст.). На цій стадії колонізаційного процесу переважали вже не сільськогосподарські переселенці, а промислові робітники. Значною мірою «промислова майстерня» держави Габсбургів формувалася саме в судетсько-німецькій частині чеських земель.

У промисловості, що активно розвивалася наприкінці XVIII ст. у північній Чехії, судетські німці відігравали провідну роль. Вони становили значну частку кваліфікованих робітників у прикордонних регіонах та великих містах, зокрема в районах Німецької Богемії, а також у містах Аш, Карлсбад (Карлові Вари), Райхенберг (Ліберець). Цей процес був частиною загальноєвропейської модернізації ранньоіндустріальної доби, в якій у межах Австрійської імперії провідну роль відігравав німецький етнічний елемент [11, с. 89].

Таким чином, «Патент про підданих» 1781 р., виданий Йосифом II, скасував особисту залежність селян, що сприяло зростанню їх соціальної мобільності та формуванню прошарку вільних землевласників. Водночас, попри формальне посилення прав Чеського земського сейму, зокрема отримання ним права вето на запровадження нових податків, зв'язки між землями Чеської корони були фактично остаточно зруйновані. У Моравії та Сілезії продовжували функціонувати окремі адміністративні, фінансові та судові органи управління.

3.2. Регіональні особливості впровадження реформ у словацьких землях

Імператор Йосиф II (1780–1790) продовжив реформаторську політику своєї матері. Важливе значення для Угорського королівства мав патент 1785 р., згідно з яким селяни звільнялися від особистої кріпосної залежності та отримували право вільного виходу з-під влади поміщиків, хоча їх повинності при цьому зберігалися.

У державі також проведено церковну реформу. «Патент про толерантність» 1781 р. поклав край дискримінації греко-католиків і протестантів в Угорщині та Трансільванії. Закон про віротерпимість гарантував протестантам свободу віросповідання, право обіймати громадські та державні посади, а також можливість будівництва шкіл і храмів.

Унаслідок релігійної реформи Римо-католицька церква втратила частину своїх привілеїв, зокрема право оприлюднювати папські булли без санкції імператора. Розпущено низку чернечих орденів і закрито монастирі. Йосиф II проводив реформи, нерідко нехтуючи інтересами як окремих станів, так і цілих народів. Прагнучи максимальної централізації та уніфікації управління, він надав німецькій мові статус єдиної офіційної, що фактично знижувало значення інших мов. Це викликало масові протести та водночас стимулювало розвиток національно-культурних рухів [13, с. 439–440].

Деспотичний характер управління та мовна політика Габсбургів загострили ситуацію в Угорському королівстві. Протягом усього періоду правління Йосиф II жодного разу не скликав Державні збори та відмовився від коронації угорською короною. Коронаційні клейноди були перевезені з Братиславського замку до Відня, де їх розмістили в придворному музеї.

З метою посилення централізації в Угорщині здійснено адміністративну реформу: ліквідовано шляхетське самоврядування, а територію королівства поділено на десять адміністративних округів, очолюваних імперськими комісарами. Словацькі землі були розподілені на три адміністративні області: Нітранську, Бансько-Бистрицьку та Кошицьку [44, с. 111–112].

У останній чверті XVIII ст. культурна ситуація в словацьких землях зазнала істотних змін. Братислава втратила статус адміністративного центру Угорського королівства, який перенесено до Буди. Туди ж переведено Трнавський університет і коронаційні регалії угорських королів, що до 1784 р. зберігалися в соборі Святого Мартина в Братиславі. Це спричинило відтік угорської адміністративної еліти та університетських кіл із західних і центральних районів Словаччини.

У цей період значна частина аристократичних мадярських родин, які традиційно виступали меценатами культури й мистецтва, переїхала до нової столиці. Життя в їх маєтках у Словаччині занепало або набуло сезонного характеру. Навіть економічне пожвавлення, на яке розраховували реформи Йосифа II, не змінило загальних суспільно-політичних тенденцій регіону. Водночас ці трансформації сприяли зростанню національної свідомості передової частини словацького суспільства та формуванню опозиційних настроїв щодо соціального й національного гноблення [44, с. 115].

До кінця XVIII ст. словаки не мали єдиної літературної мови, а писемність розвивалася в межах католицької та протестантської традицій. Це було наслідком конфесійного поділу інтелігенції на католицький та євангелістський табори, у межах яких паралельно розвивалися культурні й літературні процеси. Водночас обидва напрями позитивно сприйняли ідеї

«освіченого абсолютизму», які певний час виконували роль спільної ідейної основи. Зокрема, «Патент про толерантність» сприяв активізації культурної діяльності протестантської інтелігенції. У 1785–1787 рр. виходила перша словацька газета «Прешпорські новини», а в 1785–1786 рр. – перший словацький часопис «Старе новини літерарного мистецтва» [51, s. 215].

Початок процесу формування словацької нації та національної культури умовно пов'язують із виходом у світ у 1782 р. в Братиславі першого словацького віршованого твору – «Перша книга різних віршів», написаного західнославацьким діалектом. Автором збірки був католицький священник Й. Байза (1755–1836). У передмові до свого наступного твору – першого словацького роману «Юнак Рене, його пригоди та випробування» (1783) – він, порушуючи мовне питання, критично оцінював відхід попередніх поколінь від рідної мови. У своїй творчості Й. Байза одним із перших чітко обґрунтував необхідність відновлення словацьких культурно-мовних традицій.

Першу науково обґрунтовану кодифікацію словацької літературної мови на основі західнославацького діалекту здійснив Антон Бернолак (1762–1813). Він походив із північної Словаччини (Орава), здобув освіту в Трнаві та Відні. У 1787 р. вийшла його праця «Мовознавчо-критична розвідка про словацьке письмо», а згодом – «Словацька грамати́ка», «Етимологія слів словацької мови» та «Словацько-чесько-латинсько-німецько-угорський словник». Цими працями вчений заклав основи наукового опрацювання словацької мови та створив передумови для її подальшого розвитку [44, с. 116–117].

Слід зазначити, що найвпливовіші осередки словацької католицької інтелігенції були зосереджені в Братиславі та Трнаві. У 1784 р. за дозволом Йосифа II у Братиславі відкрито Генеральну семінарію, у навчальній програмі якої передбачалося вивчення священнослужителями словацької мови. У повсякденному житті більшість словаків-католиків користувалися західнославацькими діалектами. Саме А. Бернолак кодифікував мовну норму, що базувалася переважно на західнославацькій основі з елементами середньословацьких говорів. Цей варіант літературної мови, відомий як

«бернолаччина», використовувався католицьким середовищем до середини XIX ст. [52, s. 35].

Отже, навіть економічне піднесення, на яке значною мірою була спрямована реформаторська діяльність Йосифа II, не змінило усталених тенденцій суспільно-політичного розвитку цього регіону Угорського королівства. Водночас трансформації в Габсбурзькій монархії насамперед сприяли зростанню національної свідомості провідних представників словацького суспільства та посиленню опозиційних настроїв проти соціального й національного гноблення.

3.3. Соціально-правовий і культурний розвиток південнослов'янських народів (сербів, хорватів, словенців) у контексті реформ Йосифа II

Сербське населення Габсбурзької імперії перебувало в особливих умовах. Йому надано визначену територіальну організацію та гарантовано право на православне віросповідання, яке в інших частинах монархії нерідко зазнавало обмежень. Крім того, серби користувалися низкою привілеїв, що зумовлювало відносно кращий соціально-правовий статус навіть селян порівняно з іншими етнічними групами. Такий режим сформувався після надання гарантій Леопольдом I у 1690 р. в контексті міграції патріарха Арсенія III та його прихильників.

Сербським переселенцям забезпечено свободу віросповідання та автономію церковного управління. Надалі сформувалася система, що певною мірою нагадувала організацію православного мілету в Османській імперії. Православні серби користувалися своїми правами незалежно від місця проживання в межах держави Габсбургів. Сербська церковна ієрархія, зосереджена у Сремських Карловцях, поступово набула рис своєрідного адміністративного центру, виконуючи не лише духовні, а й частково світські функції.

Регулярні собори духовенства виконували роль представницьких зібрань, на яких обговорювалися не лише церковні, а й загальносуспільні питання,

розглядалися скарги та ухвалювалися петиції. З 1749 р. до їх складу входили єпископи, представники нижчого духовенства, делегати Військового кордону та представники сербських громад інших регіонів [46, s. 237].

Після ліквідації Печського патріархату Сремські Карловці стали головним релігійним і культурно-освітнім центром сербів у межах Габсбурзької монархії. Тут сформувалася розвинена церковна інфраструктура, відкривалися освітні заклади, посилювався вплив православної традиції, зокрема під впливом київської богословської школи та російської церковної культури. Літературною мовою залишалася сербослов'янська, що мала значну дистанцію від розмовної мови населення.

Культурна діяльність церкви значною мірою ґрунтувалася на ідеалізації середньовічної сербської державності, а мистецтво й література орієнтувалися на традиційні зразки. Важливу роль у фінансуванні культурних ініціатив відігравали монастирі регіону Фрушка Гора [55, s. 437].

Попри надані привілеї, становище православного населення залишалося нестабільним у конфесійно домінантно католицькій державі. Переселенці розраховували на тимчасове перебування в імперії, однак із стабілізацією ситуації на кордонах виникала потреба у визначенні їх правового статусу. Повноцінна територіальна автономія залишалася малоімовірною через складність перерозподілу угорських і хорватських земель. Водночас сербська громада загалом співпрацювала з центральною владою у Відні, яка гарантувала збереження її привілеїв [16, с. 145].

До кінця XVIII ст. сербські громади сформувалися не лише в сільських районах, а й у міських центрах. Сербські купці стали важливим елементом економічного життя монархії, хоча їх діяльність обмежувалася конфесійними бар'єрами, зокрема заборонаю на володіння нерухомістю в окремих регіонах.

Таким чином, сербське населення Габсбурзької монархії сформувало відносно консолідовану соціальну структуру, в якій православна церква виконувала не лише релігійні, а й частково суспільно-політичні функції.

Водночас релігійна сегрегація сприяла формуванню усвідомлення потреби в окремій культурно-економічній організації сербської громади [9, с. 191–192].

Важливо зазначити, що представники православного населення тривалий час були обмежені в доступі до державної служби через конфесійні норми законодавства. Лише реформи Йосифа II у 1782 р. частково скасували ці обмеження, хоча фактичні бар'єри зберігалися. Подібна конфесійна сегрегація проявлялася і в міському житті, зокрема навіть на ярмарках існувало просторове розмежування між католицькими та православними торговцями.

У цих умовах дедалі чіткіше формувалася сербська етнічна самоідентифікація, а в першій половині XIX ст. термін «сербі» остаточно закріпився в офіційній термінології Габсбурзької монархії як позначення окремої етнічної спільноти [16, с. 144].

Кінець XVIII ст. для «австрійських» сербів позначився створенням у 1787 р. самостійних збройних формувань сербських добровольців – «фрайкорів» – та їх активною участю у війні Австрії проти Османської імперії 1788–1791 рр., у ході якої особливо відзначився командир одного з підрозділів Коча Анджелкович. «Турецькі» серби, які також брали участь у бойових діях на боці австрійської армії, після підписання мирної угоди 1791 р. знову опинилися під владою османської адміністрації, однак змогли скористатися процесами реформ у Порті та домогтися обмеженої автономії в межах Белградського пашалика у 1793 р. [45, с. 526].

Централізаційна політика Габсбурзької монархії особливо посилилася за правління Йосифа II. У цей період посада хорватського бана залишалася вакантною, а управління краєм здійснював імперський комісар, призначений із Відня. Провідні адміністративні посади в місцевих органах влади посідали переважно етнічні німці. Німецька мова запроваджувалася як обов'язкова в освітній сфері та в усіх рівнях державного управління. Те, що у Відні сприймалося як реформи в дусі просвітницького раціоналізму (так званий «йозефінізм»), у хорватських землях мало виразно негативні наслідки.

Паралельно з процесами централізації посилювався і тиск угорського сейму, який ухвалював рішення про розширення використання угорської мови в адміністративному та суспільному житті Хорватії. Консервативні кола хорватської шляхти намагалися чинити опір, відстоюючи латину як офіційну мову управління. Це свідчило про слабкість позицій хорватської мовно-культурної традиції та загальну кризу національного самовизначення, а також про неспроможність провідної соціальної верстви ефективно протидіяти зовнішньому адміністративному та культурному тиску [13, с. 583–584].

Реформи Марії Терезії та Йосифа II суттєво змінили систему управління хорватськими землями. У 1767 р. створено Королівську раду на чолі з баном, яка перебрала функції регіонального уряду. Одним із її досягнень стала реорганізація освітньої системи та заснування Королівської академії, що згодом трансформувалася в Загребський університет. Однак уже в 1779 р. ця установа була ліквідована, а Цивільна Хорватія та Цивільна Славонія підпорядковані Регентській раді Угорщини. У результаті хорватський бан і сабор втратили значну частину своїх повноважень.

Найрадикальніші зміни відбулися за правління Йосифа II, який ліквідував традиційний поділ Угорщини на жупанії та запровадив нову адміністративну систему з призначенням імперських чиновників. Жупанські збори були скасовані, що викликало спротив як угорської, так і хорватської шляхти. Спільною платформою їх опозиції стали протести проти скасування кріпацтва, оподаткування дворянства, секуляризації церковного майна та заміни латини німецькою мовою в адміністрації [8, с. 131].

У 1790 р. хорватська шляхта, керуючись передусім прагненням зберегти станові привілеї, фактично погодилася на підпорядкування хорватських земель угорському сейму. Це означало обмеження ролі бана і сабору та передачу значної частини політичних повноважень угорським інституціям. Надалі хорватський сабор у Загребі втратив право самостійного ухвалення ключових політичних рішень, а його діяльність зводилася переважно до делегування представників до угорських органів влади та формального обговорення

прийнятих рішень. Хоча після 1790 р. відновлено окремі елементи адміністративної системи, реальний обсяг хорватської автономії залишався істотно обмеженим [10, с. 74].

Надзвичайно важливого значення в Угорському королівстві набула спроба Йосифа II запровадити діловодство німецькою мовою. Мовне питання стало одним із ключових чинників політичної напруги в регіоні та провокувало конфлікти впродовж усього наступного століття. Спочатку хорвати та угорці спільно виступали проти використання німецької мови в адміністрації, однак згодом їх інтереси розійшлися. Угорська політична еліта дедалі активніше просувала ідею проголошення угорської мови державною, тоді як для значної частини хорватського населення, яке її не знало, це означало б суттєве обмеження доступу до державної служби та представництва в ландтазі. У 1791 р. на спільному засіданні ухвалено компромісне рішення: мовою діловодства залишалася латина, угорська мова запроваджувалася як обов'язковий предмет у школах Угорщини та як вибіркова дисципліна в Хорватії і Славонії [9, с. 183–184].

Наприкінці XVIII ст. в Хорватії формується нове покоління інтелектуалів і політичних діячів, які виступали з модерними ідеями національного розвитку та самозбереження. Поряд із консервативним дворянством на політичну арену поступово виходили представники середніх верств, що перебували на етапі становлення як соціально-політична сила [13, с. 584].

Соціально-економічна ситуація в Цивільній Славонії суттєво відрізнялася від хорватських земель. Після відступу Османської імперії регіон залишався значною мірою спустошеним і малозаселеним. До 1745 р. ці території перебували під подвійним управлінням військової та цивільної адміністрацій, які здійснювали політику колонізації та відновлення господарства. Значна частина земель передавалася у власність шляхті, чиновникам і купцям, переважно німецького та угорського походження, а також німецьким колоністам і переселенцям. До регіону також прибували хорватські переселенці та вихідці з османських володінь.

Важливою відмінністю між Цивільною Хорватією та Цивільною Славонією була структура шляхетського стану: у Хорватії нараховувалося близько 9 тис. шляхтичів, тоді як у Славонії – лише 314. Остання характеризувалася концентрацією великих маєтків у руках незначної групи землевласників змішаного етнічного походження. У 1745 р., після остаточного переходу регіону під цивільне управління, частину територій включено до Прикордонного округу, частину – до Угорщини, а решту поділено на три жупанії з власними шляхетськими асамблеями та представництвом у ландтагах. Водночас політико-правовий статус Славонії залишався нестабільним і поступався хорватському [9, с. 184–185].

Основу населення хорватських і славонських земель становило селянство, становище якого загалом відповідало умовам в інших регіонах Угорського королівства. Феодальні повинності включали сплату грошових податків, виконання панщини на користь землевласника, держави та церкви. За користування земельним наділом селяни віддавали від десятини до чверті врожаю, а також відпрацьовували панщину з використанням власної робочої худоби або ручної праці. Додатково стягувалися різноманітні побори та натуральні повинності.

Феодал у межах свого маєтку виконував функції адміністративної, поліцейської та судової влади, маючи право накладати штрафи та застосовувати тілесні покарання. До адміністративних реформ він також здійснював збирання державних податків, що створювало широкі можливості для зловживань.

Перші спроби унормування селянських повинностей були здійснені ще за Карла VI, однак зустріли спротив шляхти. Важливим кроком стала урбаріальна реформа 1756 р., яка в Славонії була впроваджена у 1762 р. Згідно з її положеннями, селянські повинності регламентувалися: встановлювався фіксований податок і визначався обсяг панщини, який міг частково замінюватися грошовими виплатами. Наприклад, кріпак мав сплачувати 3 флорини податку та відпрацьовувати до 24 днів панщини з тягловою силою або 48 днів ручної праці з можливістю грошової компенсації [54, s. 71–72].

Окремо визначалися розміри селянського господарства як одиниці оподаткування, які залежали від якості землі. Водночас за землевласником зберігалися права на мисливські та рибні угіддя, а також на утримання шинків і виробничих підприємств. Він залишався носієм судової влади, маючи право накладати штрафи, застосовувати тілесні покарання, ув'язнення, а в окремих випадках – навіть смертну кару [54, s. 72].

Земельний декрет (урбаріум) у Хорватії запроваджено 1780 р. Його умови для селянства були більш жорсткими порівняно зі Славонією. Так, «сільським двором» у Хорватії вважалося господарство з 14 або 24 моргів орної землі чи 6–8 моргів пасовищ. Панщина з кожного двору становила 52 дні на рік роботи з власною худобою або 104 дні ручної праці, з яких 45,5 днів були обов'язковими, а решта могла бути замінена грошовим викупом. Для дрібніших наділів обсяг повинностей пропорційно зменшувався. Окрім цього, хорватські селяни сплачували один флорин податку з двору, а також віддавали дев'яту частину врожаю, вина та приплоду худоби. Додатково встановлювалися натуральні повинності (птиця, яйця, масло) та транспортні роботи на користь поміщика [54, s. 72–73].

Селянське господарство, як базова одиниця оподаткування, охоплювало земельні наділи різного розміру (від 14 до 24 моргів залежно від якості ґрунту). Водночас поміщик зберігав широкі феодальні прерогативи, зокрема право користування лісами, мисливськими й рибними угіддями, утримання шинків та промислів. Він також виконував адміністративні, поліцейські та судові функції, включно з правом накладення штрафів і тілесних покарань, а в окремих випадках – смертної кари [54, s. 72].

Кріпаки Хорватії та Славонії мали обмежене право залишати свої наділи за умови виконання всіх повинностей і відсутності заперечень з боку пана. Реформи Йосифа II, зокрема заходи щодо обмеження панщини та регламентації селянських повинностей, певною мірою торкнулися і цих регіонів, однак після його смерті значна частина нововведень була поступово скасована. Остаточне

вирішення аграрного питання відбулося лише внаслідок революційних подій 1848 р. [9, с. 186].

У контексті соціально-економічного розвитку словенських земель (Карніола, Штирія, Каринтія, Істрія, Гориція та Градиска) слід відзначити їх відносну стабільність і відсутність масштабних руйнувань, що сприяло вищому рівню господарського розвитку порівняно з іншими регіонами монархії. Водночас формування словенського національного руху відбулося значно пізніше – вже у ХІХ ст. [9, с. 204].

На противагу цьому, Банат характеризувався складною історичною долею, зумовленою тривалим османським пануванням і воєнними діями, що спричинили значне знелюднення території. Після переходу під владу Габсбургів у 1718 р. регіон спочатку залишався під прямим імперським управлінням і мав статус військової прикордонної зони. Земля була оголошена державною власністю та поділена на адміністративні округи, а місцеве населення підпорядковувалося кнезам.

Основною метою габсбурзької адміністрації було перетворення Банату на економічно продуктивний регіон і стратегічний оборонний плацдарм проти Османської імперії. У зв'язку з цим проводилася цілеспрямована політика колонізації, що передбачала залучення переселенців, передусім німців, яких вважали найбільш ефективними землеробами. Колоністам надавався статус вільних селян, податкові пільги та можливість впровадження нових агротехнологій. Водночас у регіоні розвивалися нові галузі господарства, зокрема вирощування технічних культур [31, с. 135].

Етнічний склад Банату формувався переважно з румунського та сербського населення, а також німецьких колоністів і представників інших груп. Угорська імміграція до регіону не заохочувалася з політичних міркувань, що відображало прагнення Відня зберегти контроль над прикордонною територією.

Габсбурзька адміністрація також надавала значні земельні наділи окремим особам як винагороду за службу або впливовим представникам

імперської еліти. У регіоні землеволодіннями володіли як католицька, так і православна церкви. Землі великих феодальних власників оброблялися кріпаками та орендарями, що зумовлювало збереження типових для монархії соціально-економічних проблем і робило вплив реформ загалом однорідним у різних регіонах.

Переважна частина населення сповідувала православ'я, однак серби перебували у відносно кращому становищі порівняно з румунами. Водночас румунське населення також мало певні привілеї, зокрема через участь у сербських церковних братствах. Частина Банату була перетворена на Військовий кордон за зразком аналогічних структур у Хорватії та Славонії. Регіон перебував під прямим управлінням Відня аж до останніх десятиліть XVIII ст., після чого, після нетривалого перехідного періоду, був включений до складу Угорського королівства зі статусом автономного округу [9, с. 204–205].

Упродовж XVIII ст. як хорватський, так і угорський ландтаги намагалися встановити контроль над прикордонними територіями, заселеними переважно сербами. Серед прикордонного війська зростало невдоволення, зумовлене домінуванням німецького офіцерського корпусу. У зв'язку з цим у 1754 р. проведено перерозподіл грошового забезпечення, за яким дві третини виплат спрямовувалися колоністам, насамперед католикам та уніатам. Це сприяло формуванню прошарку офіцерів слов'янського походження. Попри численні протести ландтагів і місцевого населення, Військовий кордон зберігав свій особливий статус до 1881 р. Він охоплював значну частину території та населення історичних Хорватії і Славонії, а аналогічні військово-адміністративні структури існували також у Банаті та Трансильванії.

Політичне життя Цивільної Хорватії концентрувалося в руках місцевої шляхти. Наприкінці XVIII ст. значна частина хорватського дворянства добровільно передала частину повноважень угорському ландтагу, у якому переважали дрібнопомісні шляхтичі. Це пояснювалося страхом перед централізаційними реформами з Відня, які могли призвести до оподаткування шляхти та обмеження її юрисдикції над селянами. На боці дворянства

виступала також католицька церква, що опиралася впровадженню Толеранційного едикту Йосифа II. Водночас питання Військового кордону залишалося одним із найгостріших у політичних дискусіях, оскільки хорватський ландтаг наполягав на збереженні контролю над цією територією як складовою історичного Триєдиного королівства. Масове переселення сербського населення викликало занепокоєння передусім у контексті поширення православ'я, тоді як політичні та релігійні позиції хорватської шляхти залишалися переважно консервативними [9, с. 190].

Варто зазначити, що попри війни Габсбургів та епідемії чуми, які виснажували людські й економічні ресурси, у словенських землях уже в XVIII ст. почали формуватися елементи буржуазного суспільства. Тут раніше, ніж в інших південнослов'янських регіонах, розвивалися мануфактури, власниками яких здебільшого були німці. Цьому сприяли скасування кріпацтва у 1782 р. та обмеження цехової системи. Міста відзначалися етнічною строкатістю, при цьому словенці становили більшість лише в Люблянці та Трієсті. Католицька церква володіла значною частиною земель, а духовенство, як правило, було словенськомовним або володіло словенською мовою, що використовувалася як мова викладання у Люблянській семінарії. Водночас значна частина світської еліти ідентифікувала себе з німецьким або італійським культурним середовищем [6, с. 108].

Спроби реформування аграрних відносин продовжилися за Йосифа II, який 10 лютого 1789 р. видав закон про повне скасування панщини. Однак після його смерті реформа не була реалізована. Наступник імператора Леопольд II скасував відповідний закон, водночас підтвердивши більшість інших нововведень. Під тиском шляхти 19 квітня 1790 р. скасовано регуляційний патент Йосифа II, що означало часткове повернення до попередньої системи аграрних відносин, заснованої на рішеннях самих землевласників. Надалі, у контексті наполеонівських воєн, монархія змушена була йти на окремі поступки дворянству [21, с. 56].

Н. Девіс у праці «Європа. Історія», узагальнюючи період правління Марії Терезії та Йосифа II, зазначає, що «в різних постатях – як дружина імператора, мати імператора або королева Богемії та Угорщини – Марія Терезія сорок років владарювала у Відні. Це була розумна й розважлива правителька, прихильна, серед іншого, й до аграрної реформи та полегшення становища закріпаченого селянства. Натомість Йосиф II був нетерплячим радикалом, “коронованим революціонером”, переконаним антиклерикалом і противником аристократичних привілеїв. Йозефінізм – так названо його політику зміцнення державної влади проти традиційних станів, передусім церкви та шляхти, – став одним із найпослідовніших варіантів освіченого деспотизму» [5, с. 667].

Для селян, які становили до 90 % населення балканських провінцій Габсбурзької монархії, земельне питання мало вирішальне значення, значною мірою переважаючи політичні проблеми, хоча обидві сфери були взаємопов'язані. При цьому фабричне виробництво і торгівля, попри їх загальноімперське значення, залишалися поза основним життєвим досвідом більшості балканських слов'ян, які були зайняті переважно в сільському господарстві. Лише незначна частина сербів, хорватів і словенців проживала в містах і займалася ремеслом або торгівлею.

Невдала війна з Османською імперією та початок Французької революції у 1789 р. змусили Йосифа II відмовитися від частини реформаторських планів. У 1790 р. він призупинив більшість своїх реформ, за винятком декретів про віротерпимість та часткове звільнення селянства. Смерть Йосифа II у 1790 р. спричинила посилення реакції проти політики освіченого абсолютизму.

Чеський сейм, що вперше діяв як єдиний представницький орган, скористався нагодою після тривалої перерви, щоб вимагати відновлення частини своїх історичних прав. В Угорському королівстві шляхта висунула ще радикальніші вимоги, зокрема щодо регулярного скликання сейму (який не функціонував із 1765 р.), відновлення самоврядування, перенесення адміністративних інституцій до Угорщини, контролю над коронними маєтностями, створення національного війська та забезпечення свободи

торгівлі. Представники молодшої інтелігенції, які підтримували йозефінські реформи, додатково висували вимоги скасування кріпацтва, секуляризації церковних земель та розвитку мануфактурного виробництва [2, с. 165].

Йосифінські реформи були новаторськими насамперед тим, що держава, апелюючи до «загального блага», намагалася обмежити не лише політичну владу шляхти, а й її станові привілеї. Такі заходи, як запровадження цивільного шлюбу, розширення прав жінок або утвердження німецької мови як універсального засобу адміністративної та освітньої комунікації, ґрунтувалися на раціональних і утилітарних принципах. Водночас надмірна швидкість і радикалізм реформ Йосифа II були політично невваженими та спричинили консолідацію шляхетської опозиції і згорання частини законодавчих нововведень. Одним із небагатьох збережених заходів залишалося часткове звільнення селянства [20, с. 137].

Отже, внаслідок узагальнення можна дійти висновку, що впровадження концепції «освіченого абсолютизму» передбачало реалізацію комплексу реформ у різних сферах суспільного життя. Реформаторська діяльність представників австрійського абсолютизму – Марії Терезії та Йосифа II – істотно вплинула на внутрішньополітичний розвиток монархії та зумовила суттєві трансформації державного устрою.

Водночас процес реформування відбувався в умовах значної соціально-політичної напруженості. У другій половині XVIII ст. в управлінській практиці утверджується новий раціоналістичний підхід, відповідно до якого ефективність державної політики дедалі частіше оцінювалася з погляду її користі для держави та суспільства. Проте поряд із просвітницькими ідеями важливу роль продовжували відігравати традиційні засади абсолютистського правління.

Монархи прагнули до уніфікації та централізації системи управління, що фактично означало подальший розвиток абсолютистської моделі держави. У цьому контексті правління Марії Терезії та Йосифа II не суперечило абсолютизму, а радше становило його еволюційну форму та кульмінаційний

етап. Австрійські монархи, насамперед Йосиф II, намагалися здійснити глибоку трансформацію державного механізму «згори». Однак така модель реформування виявилася недостатньо ефективною та не змогла забезпечити довготривалого закріплення запроваджених змін.

ВИСНОВКИ

Отже, комплексне використання джерельної бази та здобутків вітчизняної й зарубіжної історіографії дало змогу всебічно розкрити обрану наукову проблему та поглибити розуміння процесів, що відбувалися на території Австрійської монархії зі слов'янським населенням у досліджуваний період. Реалізація поставлених у бакалаврській роботі мети і завдань дозволяє сформулювати такі висновки.

У XVIII ст. стратегічною метою уряду Австрійської монархії було формування централізованої абсолютистської держави, у межах якої кожен підданий підлягав безпосередній юрисдикції монарха та розгалуженого бюрократичного апарату. Цей курс був зумовлений як внутрішніми потребами модернізації управління, так і необхідністю зміцнення міжнародних позицій держави в умовах зростаючої конкуренції європейських держав. Запровадження концепції освічений абсолютизм передбачало проведення системних реформ у адміністративній, судовій, фінансовій, військовій та освітній сферах, спрямованих на підвищення ефективності державного управління та інтеграцію різномірних територій монархії. Реформаторська діяльність Марії Терезії та Йосифа II суттєво вплинула на політичний, соціально-економічний і культурний розвиток держави, започаткувавши глибокі трансформації державного устрою, зокрема у напрямі раціоналізації адміністративної системи, кодифікації права та посилення ролі держави у суспільному житті. Важливою складовою цих змін стало також реформування освітньої сфери, що розглядалася як інструмент формування лояльних і корисних для держави підданих.

Водночас реформаторські заходи реалізовувалися в умовах складної внутрішньої та зовнішньополітичної ситуації, зокрема під впливом воєнних конфліктів, фінансових труднощів і необхідності інтеграції багатонаціональних територій. У другій половині XVIII ст. в управлінській практиці утверджується новий раціоналістичний підхід, за якого ключовим критерієм доцільності

реформ визнавалася їх користь для держави та суспільства. Це означало поступовий перехід від традиційно-станових механізмів управління до більш уніфікованих і централізованих форм адміністрування. Водночас поряд із впливом ідей Просвітництва зберігалися базові засади абсолютизму, передусім принципи централізації, бюрократизації та уніфікації державного управління. У цьому контексті правління Марії Терезії та Йосифа II не заперечувало абсолютистської моделі, а виступало її еволюційною формою, що поєднувала традиційні владні практики з новими раціоналістичними та модернізаційними підходами, досягнувши своєї кульмінації у другій половині XVIII ст.

Попри декларовану прогресивність, реформи другої половини XVIII ст. не лише не усунули національних суперечностей у Габсбурзької монархії, а подекуди навіть їх загострили. Інтеграційні заходи, що мали на меті консолідацію держави, супроводжувалися політикою адміністративної та культурної уніфікації, яка сприймалася підвладними народами як загроза їхній ідентичності. Особливе невдоволення викликали практики обмеження політичної суб'єктності регіонів, звуження традиційних прав і поступова денаціоналізація еліт через запровадження німецької мови в адміністрації та освіті. Селянська політика, попри певні кроки до пом'якшення феодальних повинностей (зокрема регламентацію панщини та спроби обмеження свавілля поміщиків), не забезпечила вирішення ключового питання — повноцінного права власності на землю. Це зумовлювало збереження структурних соціальних дисбалансів, підтримувало високий рівень напруги в сільському середовищі та сприяло поширенню латентних протестних настроїв.

Концепція освічений абсолютизм у практиці правління Марії Терезії та Йосифа II була спрямована на зміцнення державної єдності через централізацію владних повноважень, кодифікацію права, уніфікацію адміністративної системи та реформування судочинства. Водночас ці процеси супроводжувалися посиленням інструментів державного контролю, серед яких важливу роль відігравали цензура, розгалужена система поліцейного нагляду та обмеження діяльності громадських і станових інституцій. Освітня та мовна політика,

орієнтована на стандартизацію навчального процесу і підпорядкування його державним інтересам, об'єктивно сприяла поширенню германізаційних тенденцій, що викликало опір серед різних етнічних груп і підсилювало міжнаціональні протиріччя.

Економічні реформи були спрямовані на раціоналізацію господарського життя, підвищення продуктивності праці та вдосконалення податкової системи, що відповідало загальній логіці модернізаційних процесів доби Просвітництва. Важливим кроком стало проведення земельного кадастру, який мав забезпечити більш справедливий розподіл податкового навантаження, а також спроби державного регулювання аграрних відносин. Проте непослідовність реформаторського курсу, надмірна централізованість управлінських рішень і відсутність широкого соціального консенсусу істотно обмежували ефективність цих заходів. У підсумку реформи, попри їх модернізаційний потенціал, не змогли повною мірою трансформувати соціально-економічну структуру монархії та залишили низку суперечностей, що проявилися вже в наступні історичні періоди.

Отже, «освічений абсолютизм» у Габсбурзькій монархії не слід ототожнювати виключно з правлінням Йосифа II. Це явище розпочалося за Марії Терезії, досягло апогею за Йосифа II та поступово зійшло нанівець після завершення правління Леопольда II у 1792 р. Його історичне значення полягає у спробі поєднати абсолютистську модель держави з ідеями Просвітництва, що заклало підґрунтя подальших модернізаційних процесів у Центрально-Східній Європі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балканська субрегіональна підсистема міжнародних відносин: історико-політичний вимір / укладач: О. П. Іваницька. ДонНУ імені Василя Стуса, 2022. 156 с.
2. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. Київ: Критика, 2004. 464 с.
3. Варга Б., Кріль М. Габсбурзька монархія як центральноєвропейська історія і ностальгія. Проспект навчального курсу. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2017. 79 с.
4. Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації. К.: Дух і Літера, 2000. 528 с.
5. Дейвіс Н. Європа. Історія. Пер. з англ. Київ: Основи, 2008. 1464 с.
6. Десятничук І. Історія південних і західних слов'ян від найдавніших часів до кінця XVIII століття: Навчальний посібник. К.: Видавничий дім «Кондор», 2018. 156 с.
7. Документи розповідають. Ужгород: Гражда, 2001. 356 с.
8. Едер П. Реформи Йосифа II в Австрійській імперії та їхнє поширення у Галичині (1780–1790 рр.). *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2015. Вип. 61. С. 127–135.
9. Єлавич Б. Історія Балкан. XVIII і XIX століття. Пер. з англ. Р. А. Семків. К.: Свенас, 2003. 512 с.
10. Жеребна М. Політика освіченого абсолютизму та її значення для становлення освіти на західноукраїнських землях (кінець XVIII ст.). *Наукові записки*. Серія: Педагогіка. 2006. № 6. С. 72–76.
11. Зінько Ю., Калитко С., Кравчук О., Поп І. Нариси історії Чехії. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 464 с.
12. Іванов І., Олейников В. Особливості розвитку освіченого абсолютизму в австрійській імперії. *Європейські перспективи*. 2014. № 3. С. 45–50.
13. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). Курс

лекцій: Навч. Посібник / В. Яровий, П. Рудяков, В. Шумило та ін. Вид 2-ге, стереотипне. К.: Либідь, 2003. 632 с.

14. Історія країн Західної Європи та Північної Америки Нового часу (кінець XV – початок XIX ст.): навч. посібник. За ред. З. А. Баран. Київ: Знання, 2015. 533 с.

15. Історія країн світу та міжнародні відносини в Новий час : навчально-методичний посібник / за заг. ред. проф. Й.М. Шкляжа. Миколаїв : Іліон, 2014. 648 с.

16. Історія приватного життя сербів від середньовіччя до сучасності. К.: Темпора, 2017. 544 с.

17. Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів. За ред. Зашкільняка. Львів, 2002. 702 с.

18. Копилов С. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. 464 с.

19. Коротка історія Чехії і Словаччини / за ред. П. С. Федорчака. Івано-Франківськ : Плай, 1999. 167 с.

20. Кріль М. Слов'янські народи Австрійської монархії: освітні та наукові взаємини з українцями. 1772–1867. Львів: Сполох, 1999. 294 с.

21. Мельничук Н. Передумови земельних реформ в Австрійській монархії за Марії Терезії та Йосифа II та їх поширення у Галичині. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 1. С. 53–59.

22. Мешко І. Громадсько-політичний рух і суспільна думка в Угорщині на рубежі XVIII – XIX ст. Львів. 1971. 377 с.

23. Найпавер К. Вплив урбаріальної реформи Марії Терезії на формування аграрних відносин в закарпатському селі в другій половині XVIII ст. *Матеріали республіканської наукової конференції*. Ужгород, 1972. С. 23–37.

24. Найпавер К. Урбаріальні документи XVIII століття – джерела соціально-економічного становища селянства Закарпаття. *Архіви України*. 1971. № 6. С. 229–305.

25. Несух Л. Джерела урбаріальної реформи середини XVIII ст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: історія. Вип. 12. Ужгород, 2005. С. 204–208.
26. Несух Л. Система (порядок) нарахування податків за часів Марії Терезії. *Актуальні проблеми слов'язнознавства*. Зб-к наук. праць. Київ: КСУ, 2004. С. 96–101.
27. Несух Л. Формування землеволодіння у північно-східній Угорщині після урбаріальної реформи 1767 р. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Історія. Вип. 25. Ужгород, 2010. С. 197–203.
28. Огуй О. Карбування талярів Марії Терези. *Україна в Центрально- Східній Європі*. 2008. № 8. С. 353–369.
29. Пиртко М. Правові реформи в Австрійській монархії в період правління Марії Терезії (1740-1780 рр.). *Науковий вісник публічного та приватного права: збірник наукових праць*. Випуск 1. Т.1. К.: Науково-дослідний інститут публічного права, 2019. С. 61–66.
30. Пиртко М. Соціально-політичні передумови формування централізованої держави в Австрії (IX–XVII ст.). *Часопис Київського університету права*. 2017. Вип. 3. С. 54–58.
31. Пиртко М. Формування раннього абсолютизму та його вплив на державний розвиток Австрії у XVIII столітті. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2018. Вип. 67. С. 130–138.
32. Польша – нарис історії. За ред. В. Менджецького, Є. Брацисевича; пер. із пол. І.Сварника. Варшава: Інститут національної пам'яті, 2015. 368 с.
33. Попович М., Тимотієвич М., Ристович М. Історія приватного життя сербів від середньовіччя до сучасності. К.: Темпора, 2017. 544 с.
34. Рот А. Про культурні зв'язки чехів і словаків із закарпатськими українцями. Братіслава, 1959. 111 с.
35. Рудько С. Історія Центрально-Східної Європи (кін. XVIII – поч. XXI ст.): Навчально-методичний посібник з курсу. Вид. 2-ге, доповнене. Острог, 2010. 220 с.

36. Сухий О. Історія Бельгії. Львів: ЛА – Піраміда, 2005. 260 с.
37. Тищик Б. Історія держави і права Австрії та Австро-Угорщини (X ст. – 1918 р.): навч. посіб. Львів: Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту імені Івана Франка, 2003. 80 с.
38. Хрестоматія з історії західних і південних слов'ян (Т. 2. Нова доба). Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. Ярового В. І. Колектив укладачів: Яровий В. І., Антонюк О. С., Малацай І. В., Мотрук С. М., Папакін А. Г., Руккас А. О., Шилова А. В., Шумило В. П. К.: Видавець Олег Філюк, 2016. 348 с.
39. Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (доба Середньовіччя). Укладач О. Присяжнюк. Одеса: Університет Ушинського, 2020. 226 с.
40. Цьолнер Е. Історія Австрії / Пер. з нім. Львів: Літопис, 2001. 712 с.
41. Черній А., Черній В. Історія південних и західних слов'ян. Рівне, 1999.
42. Шульга І. Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст. Ужгород, 1962. 304 с.
43. Шуп'яна М. Реформування суспільного та державного життя в Австрійській імперії за часів правління імператриці Марії Терезії (1740–1780 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2013. Вип. 58. С. 126–134.
44. Юсип-Якимович Ю. Історія Словаччини: Підручник для студентів слов'янських відділень філологічних факультетів вищих навчальних закладів. Ужгород: Гражда, 2009. 288 с.
45. Яровий В.І. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). Курс лекцій: Навч. Посібник. К., 2003. 632 с.
46. Despalatovic E. Ljudevit Gaj and the Illyrian Movement. Boulder, Colo: East European Quarterly, 1975, 271 s.
47. Die Maria-Therezienschen und Josephinischen Reformen und ihre Bedeutung für die Entwicklung der Slowakei. Bratislava, 1998. 399 s.
48. Heinz R. Mária Terézia (Osudové chvíle Habsburgovcov). Bratislava, 1997. 196 s.

49. Hlinka J. Mincovníctvo Márie Terézie a Josefa II. *Vlastivedný časopis*. 1990. № 39. S. 56–62.
50. Hlinka J. Neznámy kremnický dvojtoliar Márie Terézie. Bratislava, 1986. 511 s.
51. Hykisch A. Mária Terézia. Košice, 1932. 411 s.
52. Komorová K. Reformy Márie Terézie a Jozefa II. *Knížnice a informacie*. 1949. № 32. S. 10–39.
53. Remiášova A. Medové roky Márie Terezie. *Slovenska*. 1995. № 48. S.78–89.
54. Tomasevich J. Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia. Stanford, CA: Stanford University Press, 1955. 743 s.
55. Votselka K. Istoriya Avstrii. Kultura, obshchestvo, politika. M.: Ves Mir, 2007. 512 s.
56. Wandruszka A. Das Haus Habsburg. Die Geschichte einer Europäischen Dynastie. Wien-Freiburg-Basel: Herder & Co., 1989. 417 s.
57. Zdycha P. Jej veličenstvo Mária Terézia lesom priala: pripomíname si 230 rokov od prijatia pokrokovej reformy – lesného poriadku. Bratislava, 1999. 320 s.

